

Eigenerfd of edel? Naar aanleiding van de afkomst van de Aytta's

Paul Noomen

Gearfetting

De âldste genealogyske tekst mei in grutte omfang yn Fryslân is de saneamde Genealogia Aytтана. Yn dit artikel wurdt it ûntstean yn it troch Viglius van Aytta stifte Collegium Viglianum te Leuven en de wierskynlike doelstelling fan dy genealogy neier taljochte. De tekst is benammen nijsgjirrich, om't dy oer in lange perioade (1370 oant 1570) net allinnich ûnderskate slachten fan haadlingen beskriuwt, mar ek lagen dy't ieuwen efterinoar ta de einierde boerestân hearden. Trije aspekten komme op it aljemint. Yn 't foarste plak de fraach nei it komôffan 'e stân fan selsbewuste einierde boeren, dy't al yn 'e midsieuwen ien fan 'e skaaimerken fan 'e Fryske lannen wie. Sintraal dêrby is de fraach oft der sprake wie fan in kontinuë ûntjouwing fan 'e stannestruktuer sûnt de iere midsieuwen. In twadde aspekt binne de konstante en dynamyske faktoaren yn 'e skiednis fan 'e einierde famylje Aytta, ear't hja yn 1537 troch in privileezje fan 'e Roomske kening formeel ta eallju makke waarden. As lêste wurdt besjoen oft der yn 'e lette midsieuwen en iere nije tiid in eigen einierde groepsidentiteit bestie en yn hoefier't dy ferskilde fan of ôflaat wie fan dy fan 'e adel.

Inleiding

Over de oorspronkelijke status en stand van de familie Aytta liepen de meningen in de zestiende eeuw sterk uiteen. Een Ommelander kroniekje van rond 1560 spreekt over Viglius van Aytta (1507-1577) als *doctor Viglius Zuichemius, president van den Secreten Raede ende canceler van der Orden des Gulden Vluess, van Zwichem bij Lewerden in Westvrieslant geboertich, van slechter affkomste ende doer sijn geleertheit ende geswinde verstant tot desen hogen staet verheven*. De Aytta's zouden dus van eenvoudige, 'slechte', afkomst zijn geweest en Viglius zou zijn 'hoge staat' aan zijn verstand en geleerdheid te danken hebben gehad.¹ De historicus Suffridus Petrus daarentegen heeft in 1593 een veel romantischer verhaal. In zijn *De scriptoribus Frisiae* vertelt hij dat Viglius' vader weliswaar het vruchtbare en

1 W. Bergsma en E.H. Waterbolk (eds.), *Geschiedverhaal van een Ommelander notabele (ca. 1550-ca. 1570)* (Groningen 1991), p. 20.

aanzienlijke kloostergoed Barrahuis onder Wirdum in pacht had, maar dat hij als eigenerfde tevens omvangrijk erfgoed in Swichum bezat. De familie Aytta zou zeer oud zijn en vroeger onder de meest edele geslachten van Friesland zijn gerekend. Door het verlies van goederen ten gevolge van herhaalde erfdelingen en van het geweld van de adelspartijen - die in de veertiende en vijftiende eeuw het land teisterden - zou de familie veel van haar macht en invloed hebben verloren.² Volgens Suffridus zou er dus geen sprake van een eenvoudige afkomst zijn geweest, maar behoorden de Aytta's ooit tot de hoogste Friese adel. Bij hun tegengestelde visies hebben Suffridus en de Ommelander kroniekschrijver intussen één opvatting gemeen: dat de positie van de Aytta's in dynamische termen - van stijging of van daling - moest worden beschreven.

Met deze tegenstrijdige uitspraken over de stand van de voorouders van Viglius zijn we midden in de thematiek die hierna ter sprake komt. Tot welke stand behoorden de Aytta's voordat de familie op grond van de politieke verdiensten van Viglius door de Roomse koning in 1537 in de adelstand werd verheven?³ Behoorden ze eerder ook al tot de Friese adel? Of waren zij eenvoudige - hoewel eigenerfde - boeren? Wat hielden adeldom en eigen-geërfdheid hier in de late middeleeuwen in? Niet noodzakelijk uit het kroniekje en Suffridus' mededelingen voortvloeiend, maar evenzeer van belang zijn de aansluitende vragen naar de geschiedenis van de Friese standenstructuur en naar de herkomst van de Friese eigenerfde boeren, die al in de middeleeuwen in West-Europa als een uitzonderlijke stand werden gezien. Na een beschrijving van de belangrijkste bron voor de geschiedenis van de familie Aytta, de zogenaamde *Genealogia Ayttana*,⁴ besteed ik aandacht aan deze vragen.

-
- 2 Suffridus Petrus, *De scriptoribus Frisiae* (Coloniae Agrippinae apud Henricum Falckenburgh 1593) dec. XII, nr. 10, pp. 183-184: *Est autem familia Aytthanorum apud nos perantiqua et olim inter nobilissimas reputata. Quamquam bonis postea partim per multiplices haereditates distractis, partim per nobilium factiones (quae ante Carolum Quintum centum amplius annis patriam afflixerant) attritis, multum potentiae et proinde etiam autoritatis ac gratiae amiserit. (...) Folcardus [Viglius' vader] porro tametsi et alia praedia [in Swichum] haberet, Barrahusiam tamen villam (...) incoluit.* Zowel over het pachtgoed Barrahuis als over het eigenerfde goed in Swichum weidt Suffridus verder uit.
  - 3 F. Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat (1507-1549)* (Zutphen 1983), p. 201.
  - 4 C.P. Hoyneck van Papendrecht, *Analecta Belgica in sex partes divisa* (Hagae Comitum apud Gerardum Block 1743) tomus I, pars I, pp. 255-277. Recent is de *Genealogia Ayttana* opnieuw gepubliceerd: O. Hellinga en P.N. Noomen, 'Genealogia Ayttana', *Genealogysk Jierboek* (hierna *GJB*) (2011), pp. 127-306. Ik verwijs naar de paginering van deze uitgave (hierna geciteerd als 'Genealogia').

De 'Genealogia Aytana'

Voor de geschiedenis van de familie Aytta in de vijftiende eeuw beschikken we over dezelfde soort bronnen die er ook voor andere families zijn: oorkonden,⁵ verhalende bronnen,⁶ kwartierwapens op grafzerken en de prekadastrale registers van 1511 en later. Bijzonder is dat we voor de Aytta's bovendien over een genealogie beschikken uit de tweede helft van de zestiende eeuw, met informatie terugreikend tot in de tweede helft van de veertiende eeuw. Deze *Genealogia Aytana* is een Latijnse tekst die een overzicht geeft van de familie van Viglius van Aytta (1507-1577). De doelstelling van de *Genealogia* wordt nergens geëxpliciteerd. Uit haar herkomst, haar structuur en haar inhoud kan deze echter met grote waarschijnlijkheid worden afgeleid.

De herkomst van de *Genealogia* kennen we door een mededeling van de eerste uitgever, Hoyneck van Papendrecht. De tekst is volgens hem afkomstig uit het Collegium Viglianum,⁷ het door Viglius in 1562/1569 gestichte internaat in Leuven. Blijkens hetgeen wel en niet wordt vermeld, moet zij in hoofdzaak vóór Viglius' dood in 1577 zijn afgesloten. Het overgrote deel van de tekst zal van hem zelf afkomstig zijn. Zijn belangstelling voor de geschiedenis van zijn familie is bekend. Bovendien is er een opmerkelijke parallellie tussen veel passages in de *Genealogia* en in de *Vita Viglii*. Van deze laatste tekst staat vast dat zij is opgesteld door Viglius zelf.⁸ De enkele gegevens in de *Genealogia* over gebeurtenissen na Viglius' dood zullen latere toevoegingen zijn.

De structuur van de *Genealogia* is helder. Het stuk beperkt zich niet tot Viglius' voorouders in mannelijke lijn, maar lijkt in principe zijn maagschap, de verwantschapskring in juridische zin, te behandelen. Deze vier generaties terugreikende kring van verwanten was van belang in het erfrecht, bij de betaling en ontvangst van weergeld, bij het nemen van wraak en bij het incestverbod. Buiten deze "achtendelen" (dus de nakomelingen uit de acht huwelijken van de zestien betovergrootouders)

- 5 *Oudfries(ch)e Oorkonden*, P. Sipma en O. Vries (eds.) (hierna *OFO*) ('s-Gravenhage 1927-1977) II, nr. 217; *Friese testamenten tot 1550*, G. Verhoeven en J.A. Mol (eds.) (hierna *FT*) (Ljouwert 1994) nr. 47.
- 6 Zoals de vele berichten bij Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland* (Leeuwarden 1847) boek IV, over deelname aan de partijtewisten door de Aytta-verwanten Camstra, Albada, Jongema en Jelckema van Meskewier.
- 7 Hoyneck, *Analecta*, I/1, p. 255: (...) *ex ms collegii Vigliani, Lovanii*.
- 8 Hoyneck, *Analecta*, I/1, pp. 1, 3: 'Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, ab ipso Viglio scripta sive dictata'.

had verwantschap geen juridische gevolgen.⁹ Per achtendeel wordt in de *Genealogia* een parenteel gegeven van alle bekende nazaten in mannelijke en vrouwelijke lijn uit het betreffende huwelijk. Daarbij wordt heel consequent de hele parenteel staak voor staak behandeld, geheel zoals een modern genealoog dat ook had kunnen doen.¹⁰

Alle acht overgrootouders van Viglius waren bij de opsteller van de *Genealogia* bekend; van de zestien betovergrootouders negen. Van de generatie daarvoor kende hij alleen het echtpaar Gerbod (of Gerbrand) Aytta en Auck Aytta dat omstreeks het midden van de veertiende eeuw geboren moet zijn en een Hille Albada, de schoonvader van de stamvader Bonninga. Tegenwoordig zijn uit andere bronnen verder nog twee oudere generaties Camstra bekend.¹¹

Bij de typering van de inhoud van de *Genealogia* is een vergelijking met historisch-antiquarische genealogische teksten enerzijds¹² en utilitaire anderzijds¹³ nuttig. De eerste kwamen tot stand vanuit algemene geschiedkundige belangstelling, genealogische interesse en familietrots. Vooral in het laatste geval kunnen zij veel fictie bevatten waarin aan een familie een oeroude afstamming wordt toegedicht. Utilitaire teksten dienden daarentegen om concrete juridische aanspraken vast te leggen, bijvoorbeeld op erfenissen en collatierechten. Ze zijn in het algemeen betrouwbaarder dan de historisch-antiquarische omdat ze over concrete zaken handelen en bovendien als bewijsstukken een meer openbaar karakter hadden en daardoor controleerbaarder waren. Opzettelijke fictie ontbreekt dan ook meestal in dergelijke teksten. In Holland stammen de

-
- 9 Schema bij: A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 19677), p. 333. Vergelijk: C. Claudemans, *Om die wreake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Hilversum 2004), pp. 249-269.
  - 10 De familie thoe Hemriksend, waaruit de Aytta-voornaam Bucho afkomstig was, krijgt als enige geen aparte paragraaf; de betreffende voormoeder was enig erfdochter, zodat de parenteel ook niet verder kon worden uitgewerkt. 'Genealogia', p. 199.
  - 11 De vader van Wigle Camstra was waarschijnlijk Peter Campstra, in 1407 gerechtigd te Getswerd bij Franeker; zijn grootvader waarschijnlijk Taco *de Campis*, in 1369 genoemd in de omgeving van Wirdum (vondst van Onno Hellinga). Zie: 'Genealogia', pp. 223-224; Noomen, *Stinzen*, pp. 28, 154.
  - 12 A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001), pp. 275-289, onderscheidt daarbij in de Hollandse genealogische literatuur zowel teksten ontsproten aan specifiek familiebewustzijn als teksten met een meer algemeen-historische interesse.
  - 13 R.H. Alma, 'Genealogiebeoefening in Groningen tot de zeventiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (hierna JCBG) (2005), pp. 19-21; Janse, *Ridderschap*, pp. 275-289.

oudste utilitaire teksten uit dezelfde tijd als de historisch-antiquarische, namelijk uit het begin van de veertiende eeuw. Tot in de zestiende eeuw zouden ze bovendien talrijker blijven dan de historisch-antiquarische. Een mooi voorbeeld bieden de parentelen in de grafboeken van de Oude Kerk van Delft, die tot ca. 1310 terugreiken en waarin de rechten en plichten die aan de graven verbonden waren, werden opgetekend. In de provincie Groningen hebben de oudste genealogische teksten van enige omvang eveneens een utilitaire achtergrond: zo de *consanguinitas Sickonis in Osingeweer* uit de omgeving van Loppersum en de parenteel van *Grovens erven* uit de omgeving van Bierum, beide rond 1505 opgesteld in verband met erfenissen en terugreikend tot in de veertiende eeuw.¹⁴

Als we vanuit deze optiek de *Genealogia Aytana* bekijken, kan worden geconcludeerd dat zij een tweeledig karakter heeft: met enige fictie, maar grotendeels zakelijk. In de meeste parentelen ontbreekt bewuste fictie. Hier en daar zijn wel onjuistheden vast te stellen, maar daarbij is meestal van opzettelijke fantasie geen sprake. Alleen in de preambule van de achtendelen Hania (E),¹⁵ Reynarda (H) en misschien Bonninga (G) worden enkele mythische mededelingen gedaan, maar daarmee wordt geen verlenging van de stamreeks beoogd; de fictie is bovendien niet vervlochten met de uitgewerkte filiatie. Wat betreft Hania wordt als bron van de fictieve informatie een bastaard uit de Pingjumer familie Hania genoemd, mr. Hieronymus van Hania, raadsheer in het Hof van Friesland.¹⁶ Alle Hania's in Friesland zouden afstammen van de Hania's van Pingjum, die met de nabije premonstratenzer abdij op 't Zandt (*Vinea Domini*) veel veten zouden hebben gevoerd. De gelijknamige families te Welsrijp, Weidum en Holwerd zouden zijtakken van deze Pingjumer geweest zijn,¹⁷ hetgeen aantoonbaar onjuist is.¹⁸

Bij de oudste generatie Bonninga wordt verwantschap vermeld met de hoofdeling Feyke Sickinga van Goënga; daarop zou het traditionele

14 Voor Osingeweer en Grovens: Alma, 'Genealogiebeoefening', pp. 18, 21. Voor Delft: P.C.J. van der Krogt, 'Grafboeken', in: *Ons Voorgeslacht*, 49 (1994); N.L. van Dinther, 'Coudenhoven', *Ons Voorgeslacht*, 34 (1979); beide artikelen nu in: www.hogenda.nl.

15 Bij de personennummering in de 'Genealogia', pp. 133-135, duidt de eerste letter op het betreffende achtendeel.

16 O. Vries e.a. (ed.), *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het hof van Friesland, 1499-1811* (Hilversum, Leeuwarden 1999) nr. 96; vergelijk J.A. Mol, 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: idem (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de 15de en 16de eeuw* (Leeuwarden 1994), p. 283.

17 'Genealogia', p. 201.

18 O. Hellinga, 'Hanya fan Holwert', *GJB* (2005), pp. 39-41.

begrafenisrecht van de familie in het door de Sneker stadshoofdeling Renick Bockema (een schoonzoon van Feyke) in 1406 gestichte klooster Thabor zijn terug te voeren.¹⁹ Omdat de Bonninga's later nauwe betrekkingen hadden met de nazaten van Feyke en Renick, en bovendien behalve hun stins in Oppenhuizen ook in het naast Goënga gelegen Loënga een stins hadden²⁰ – waarvan Viglius' grootmoeder stamde – behoeft hier niet van fictie sprake te zijn. Dat was bij de beschrijving van de Reynarda's duidelijk wel het geval. Opvallend is dat, evenals bij de Hania's en de Bonninga's, ook bij hen de relatie met een klooster centraal staat in de overlevering. De stamvader Oege zou rond 1400 de stichter zijn geweest van het klooster Oegeklooster, dat hij op grond van de abdij Bloemkamp gesticht zou hebben voor nonnen die door de Douwama's uit het klooster Haskerconvent verdreven zouden zijn.²¹ Sommige elementen in dit verhaal kloppen, andere aanwijsbaar niet. Zo kwam de naam Oege ook later nog bij de Reynarda's voor; hij kan betrouwbaar zijn. De stichting van Oegeklooster (*Porta sanctae Mariae*) op grond van de cisterciënzer abdij Bloemkamp is conform de waarheid. De verwijdering van de nonnen uit Haskerconvent had echter pas in 1464 plaats, terwijl Oegeklooster al voor 1411 werd gesticht.²² Helemaal fantastisch is de herkomst van de familie uit Staveren in de tijd dat die stad nog welvarend was, en het feit dat de stamvader van de Hollandse familie Brederode een Reynarda zou zijn geweest.²³ Interessant is dat juist over de families Reynarda en Hania in de tweede helft van de zestiende eeuw in andere genealogische en historische geschriften nog veel meer fictie verscheen. Al deze fictie ontbreekt

---

19 'Genealogia', p. 242.

20 Zie de CD 'Stinzen in middeleeuws Friesland: een voorlopige inventarisatie' (hierna: Noomen, CD), behorend bij P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009): CD, pp. 441-442. Ik duid deze stins gemakshalve aan met de naam "Nieuw-Bonninga", de stins in Oppenhuizen als "Oud-Bonninga".

21 'Genealogia', p. 253.

22 J.A. Mol, 'Het succes van een late Windesheimse reformatie: Haskerconvent 1464-1521', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 2 (1999), p. 172.

23 Mogelijke kristallisatiepunten voor deze overlevering zijn de in oude Brederode-genealogieën genoemde fictieve stammoeder uit Staveren en het voorkomen bij hen in de 16de eeuw van de voornaam Reinald. Zie voor de Reynarda's ook: Noomen, CD, pp. 447-449.

echter in de *Genealogia*.²⁴ In de overige achtendelen is geen opzettelijke fictie aan te wijzen.²⁵ Soms wordt wel op het aanzien of de adeldom van bepaalde verwanten gewezen,²⁶ maar dan gaat het niet om fantasie.

De grotendeels zakelijke inhoud en de structurering in achtendelen maken het zeer waarschijnlijk dat de *Genealogie* vooral een utilitaire tekst is. Dit, gevoegd bij het feit dat zij uit het Collegium Viglianum te Leuven afkomstig is, maakt het mogelijk de vermoedelijke doelstelling van het stuk nader te omschrijven. Viglius vatte in 1562 het plan tot stichting van het Collegium op; in 1569 stelde hij de statuten vast.²⁷ Daarin kende hij het collatierecht op zes (van de twaalf) *bursae* in het collegium voor eeuwig (*in perpetuum*) toe aan de afstammeling van de Aytta's die op het huis in Swichum zou wonen. Voor deze zes beurzen kwamen met voorrang Friezen in aanmerking die met Viglius verwant waren door de vaderlijke bloedverwantschap van de Aytta's en de moederlijke van de Hania's.²⁸ Inderdaad waren de eerste zes bursalen in 1569 allen 'bloedverwanten van heer Viglius' (*omnes sanguine iuncti domino Viglio*).²⁹ In de statutaire bepalingen gebruikte Viglius dus twee verwantschapsbegrippen: de "eeuwige" (bij voorkeur patri-) lineaire stamreeks op het huis te Swichum bij de regeling van de collatie en de vier generaties terugreikende, brede cognatische maagschap van vaders- en moederszijde bij de recrutering van de bursalen. Het is daarom aannemelijk dat de *Genealogia* in het collegium werd opgesteld om bij te houden wie tot de maagschap van Viglius behoorde en om zo te documenteren wie eventueel in aanmer-

24 Zie voor Reynarda: Ocko Scharlensis en Andreas Cornelius, *Chroniicke ende warachtige beschryvinghe van Vrieslant* (Leeuwarden 1597), geciteerd naar de herdruk. *Chronyk en waaragtige beschryvinge van Friesland* (Leeuwarden 1742), pp. 97, 277. Opvallend is dat de fictie over de Hania's juist de Weidumer Hania's betreft (P.N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* (1994), pp. 151-152; vergelijk *GJB* (1998), p. 136), waaruit Viglius' moeder stamde, terwijl de *Genealogia* alleen over de Pingjumer Hania's fabuleert. Was Viglius niet bekend met de toen nog niet gedrukte kroniek van Ocko? Of verwierp hij die? Ook over de familie Albada ('*Genealogia*', p. 242) ontstond in de 16de eeuw een bijzonder omvangrijke traditie vol fictie. P.N. Noomen en H. Walsweer, 'Albada', *GJB* (1997), pp. 161-200.

25 Wel is het mogelijk dat er onopzettelijk fouten zijn ingeslopen. '*Genealogia*', pp. 129-131, 241.

26 Bijvoorbeeld van de Sjaerda's en Harinxma's: '*Genealogia*', p. 249.

27 E.H. Waterbolk en Th.S.H. Bos (eds.), *Vigliana; bronnen, brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen 1975), pp. 99-114.

28 Waterbolk, *Vigliana*, p. 105: *qui fundatorem aliqua consanguinitate Aytana paterna aut Ha(n)yana materna familia contingent*.

29 *Ibidem*, p. 115.

king kwamen voor een plaats.³⁰ Met deze herkomst en functie is de Genealogia een voornamelijk utilitaire tekst en tevens de oudste en verst terugreikende genealogie van enige omvang in Friesland.

Voor de relatie tussen adel en eigenerfden is de Genealogia bovendien interessant omdat zij niet alleen adellijke families betreft, maar ook vele eigenerfde. Dat wordt reeds duidelijk bij een blik op de kwartierstaat met de achtendelen van Viglius: van vaderskant zijn het uitsluitend aanzienlijke eigenerfden (Ayttā, Helvardera, thoe Hemriksend, Bukama, Schroetsma, thoe Jorna-huysum), van moederszijde families die in de vijftiende en zestiende eeuw als adellijk werden beschouwd (Hania, Camstra, Bonninga, Albada, Sickinga, Reynarda).³¹

Gerbod (Gerbrand) Ayttā & Auck Ayttā				familie Hania van Pingjum (fictie)	(Taco de Campis te Wirdum 1369) (Peter Campstra te Getswerd 1407)	(Hille) Albada te Goënga (fictie?) Feicke Sickinga te Goënga (verwant)	(Heyo Zybranz Reynairde, 1328 schout in Oppenhuizen)
(A) Folkert Ayttā te Roordahuisum & NN (Helvardera?)	(B) Bucho thoe Hemriksend & NN	(C) Sioert Bukama te Swichum & NN	(D) Jetse Schroetsma te Warga & NN thoe Jorna-huysum	(E) familie Hania van Weidum	(F) Wigle Camstra (te Wirdum?) & NN	(G) NN (Pier?) Bonninga te Oppenhuizen & NN Hilles Albada	(H) Oege Reynarda te Oppenhuizen & NN
Ferk Ayttā te Hemriksend	Syts thoe Hemriksend (Helvardera?)	Wytse Bukama	Mints Schroetsma	Seerp Hania	Eeck Camstra	Broer Bonninga te Loënga (1447)	Tyets Reynarda
Gerbrant Ayttā te Swichum		Jets Bukama		Wigle Hania		Rints Bonninga	
	Folkert Ayttā te Barrahuis en Schierhuis (1484-1545)				Ydt Hania (1479-1540)		
			Viglius ab Ayttā Swichemius (1507-1577)				

Overzicht van de kwartierstaat van Viglius. De "achtendelen" zijn met letters aangegeven. De hoofdelingenfamilies zijn geursiveerd.

- 30 In de inventaris van Viglius' nagelaten papieren komen de *Vita domini Viglii Zuichemi, ejusdem genealogia* en de *statuta collegii Lovaniensis* direct na elkaar voor. Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 241.
- 31 Zie voor het juridische onderscheid tussen adel en niet-adel in Friesland: Noomen, *Stinzen*, 218-223. Handzame criteria zijn in de 15de eeuw de titel 'hoofdeling' in de familie en in de 16de eeuw de lijsten van geprivilegieerde heerschappen en de pretentie van adellijke voorrechten.

De standenstructuur

'Herrenfreie Bauern sind nahezu wie ein Widerspruch in sich'.³² Friesland was met Dithmarschen en de Alpen dan ook een van de weinige gebieden in Europa waar in de middeleeuwen vrije eigenerfde boeren hun groepsidentiteit cultiveerden en waar zij zelfs deelnamen aan het landsbestuur. Tot op vandaag maakt de icoon van de vrije eigenerfde boer deel uit van het geschiedverhaal in deze streken.³³ De herkomst van deze stand van vrije boeren is vanouds, evenals de geschiedenis van de hele standenstructuur, sterk omstreden.

Als "eigenerfd" werd in de middeleeuwen en tijdens het Ancien Régime een ieder beschouwd die vrij-eigen, allodiaal grondbezit van enige omvang had. In die zin behoorden dus ook de edelen tot de eigenerfden, dit in tegenstelling tot de pachters ("meiers") en de rest van de bevolking. In de praktijk werd de term "eigenerfd" echter meestal gebruikt voor de niet-adellijke grondeigenaars. Zo gebruik ik hem hierna ook.

Een oude en nog steeds actuele vraag is, of de eigenerfden van de late middeleeuwen de opvolgers zijn van de vrijen (*liberi*) die rond 800 in de vroeg-middeleeuwse volksrechten voorkomen, en tevens of dezen op hun beurt teruggaan op vrijen in de voor-Frankische periode. Rechtshistorici verdedigden in de negentiende eeuw de continuïteit. Door de eeuwen heen zouden de eigenerfden over hun allodiaal - vrij-eigen - erfgoed hebben beschikt. In de Friese traditie sinds de late middeleeuwen was dit eveneens de opvatting.³⁴

In de Duitse mediëvistiek ontstond in het begin van de twintigste eeuw de overtuiging dat de vrije boeren hun vrijheid niet dankten aan hun oud-allodiaal grondbezit en hun afstamming van vroeg-middeleeuwse vrijen, maar dat zij oorspronkelijk onvrij waren en hun vrijheid verwierven door militaire dienst aan de koning ("Königsfreiheit") of doordat zij onder gunstige voorwaarden - zelfbestuur en betaling van een kleine

- .....
- 32 Aldus Ludolf Kuchenbuch, 'Ständische Ordnungen: Bauern', in: G. Melville en M. Staub, *Enzyklopädie des Mittelalters* IX dln. (Darmstadt 2008) I, p. 148.
  - 33 Traditioneel worden Dithmarschen, Stedingen, de Friese landen en sommige Alpenlandjes als "Bauernrepublik" getypeerd. In de Friese literatuur treedt de eigenerfde herhaaldelijk op, bijv. bij S. Kloosterman, *It Jubeljier (1793-1813)* (Groningen 1927), p. 52; R. Brolsma, *It Aldlân* (Sneek 1938), pp. 9, 25; G.N. Visser, *Samle fersen* (Leeuwarden 1989), p. 62. De boer-"vrijheidsheld" Grote Pier en de herenboer Rienck Hemmema (de laatste onjuist als "boer" gezien in plaats van als "edelman"!)" golden recent als "vensters" in: G. Jensma e.a., *De canon van de geschiedenis van Friesland in 11 en 30 vensters* (Leeuwarden 2008).
  - 34 Al in de Oudfriese rechtsbronnen worden de *liberi* met de 'eigenerfden' gelijkgesteld. Een extreem boekje is G.F.E. Gonggrijp, *Friesche eigenerfdenwapens. De wapens der Friesche eigenerfden in verband met hun berechtigd allodiaal erfgoed* (Naarden 1943).

cijns - land van de koning, van een vorst of van een abdij hadden ontgonnen (“Rodungsfreiheit”).³⁵ De boerenvrijheid die in de loop van de middeleeuwen hier en daar te vinden is, zou dus niet tot in de vroege middeleeuwen terugreiken, maar eerst later verworven zijn.³⁶ Voor Friesland kwam Dannenbauer in het verlengde van deze theorie met de stelling dat de Frankische koning hier na de verovering koloniën stichtte. Uit de daarin op koningsland gevestigde rechtskringen van koningsvrijen zouden de latere landgemeenten zijn ontstaan. De Friese eigenerfden zouden dus geen “Altfreien” zijn geweest, maar eerst later door hun relatie met de Frankische koning relatief vrij zijn geworden. Mede omdat zij geen fundament in de bronnen had, heeft Dannenbauers theorie geen instemming gevonden.³⁷

Ook in Friese historische literatuur bestaat geen eenstemmigheid over de herkomst van de eigenerfden. Een uitputtend overzicht moet hier achterwege blijven. De meeste aanhang had de visie waarin - aansluitend op middeleeuwse tradities - een rechte lijn werd getrokken van de laatmiddeleeuwse eigenerfden naar de *liberi* van de *Lex Frisionum* en zelfs naar vrijen in de voor-Frankische periode. In de meest recente overzichten van het Oudfries recht kwam de rechtshistoricus Algra echter tot een ingewikkelde afwijkende constructie. Door een maatregel van Lodewijk de Vrome zou de standenstructuur van de *Lex Frisionum* zijn opgeheven. De vrijen zouden daarbij als juridische stand zijn verdwenen; alle Friezen met eigen erfgoed zouden dit goed voortaan als leengoed van de koning hebben gehouden. Als koninklijke leenmannen zouden zij volgens hem - althans in juridisch opzicht - ‘zum höchsten Adelsstand im Reich’ hebben behoord. Uit deze “adelijke koningsvrijen” zouden pas in

-
- 35 Zie de opstellen in: Th. Mayer (ed.), *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters* (Leipzig 1943, (heruitg. Darmstadt 1980) en G. Franz (ed.), *Deutsches Bauerntum im Mittelalter* (Darmstadt 1976). De theorie werd fel bestreden door F. Wernli, *Die mittelalterliche Bauernfreiheit*. Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte (Affoltern a.A. 1959). Overzichten van de latere discussie bij: W. Rösener, *Bauern im Mittelalter* (München 1985) pp. 228-240; idem, “Bauernfreiheit”, *Lexikon des Mittelalters* (Stuttgart 1977) I, pp. 1605-1606. Vergelijk ook de inleiding op de (nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (hierna AGN) (Haarlem 1981) I, pp. 18-20.
- 36 Een mooi voorbeeld zijn de ‘Freien von Laax’ (*libers da Laax*) in Graubünden, die in 1903 nog als “Altfreien” maar recent deels ook als “Rodungsfreien” werden gezien. L. Deplazes, ‘Zur Besiedlung des Laaxer Gebietes und zur Entstehung der Grafschaft der Freien’, in: A. Maissen (red.), *Laax. Eine Bündner Gemeinde* (Laax 1978) pp. 14-27.
- 37 H. Dannenbauer, *Grundlagen der mittelalterlichen Welt* (Stuttgart 1958) passim. ‘Geen koningsvrijen in Friesland dus, hetgeen ook wel overeenkomt met het verspreidingsgebied van het koningsgoed’, aldus D.P. Blok, *De Franken in Nederland* (Haarlem 19793) p. 103.

de veertiende eeuw de eigenerfden en hoofdelingen als aparte juridische standen zijn ontstaan. Van een directe continuïteit tussen vroeg-middeleeuwse vrijen en eigenerfden zou in deze opvatting dus geen sprake zijn geweest.³⁸ Terloops zij hier nog opgemerkt dat ook over het al dan niet continu voortbestaan in Friesland van de beide andere standen uit de Lex Frisionum, de edelen (*nobiles*) en onvrijen (*liti*), in de wetenschappelijke literatuur veel discussie is gevoerd.³⁹

Aan de onzekerheid en onenigheid over de continuïteit van de Friese standenstructuur heeft zeker bijgedragen dat tussen de negende en de vijftiende eeuw de standen slechts sporadisch in Oudfriese rechtsbronnen worden vermeld. Dit feit werd in het onderzoek vaak geïnterpreteerd als het volledig ontbreken van zulke vermeldingen. Daardoor werd in onderling heel verschillende theorieën⁴⁰ over de ontwikkeling van de Friese standenstructuur gesteld dat in juridisch opzicht de standen die rond 800 in de Lex Frisionum worden genoemd, in de volle middeleeuwen verdwenen zouden zijn en dat pas in de vijftiende eeuw weer standen met verschillende weergelden en voorrechten zouden zijn ontstaan.⁴¹

Bij een nadere verkenning van de Oudfriese rechtsbronnen kan echter worden vastgesteld dat er ook uit de twaalfde en dertiende eeuw enkele duidelijke testimonia voor juridische standsverschillen zijn. Het beeld wordt daardoor eenvoudiger en wat betreft de twee hoogste standen continuër dan men alleen op grond van de wetenschappelijke literatuur zou

- 38 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000) [Utz. Fryske Akademy nr. 915]; idem, 'Grundzüge des friesischen Rechts im Mittelalter', in: H.H. Munske, *Handbuch des Friesischen* (Tübingen 2001), pp. 559-560. In zijn eerdere werk verdedigde Algra juist een continue standenstructuur. Zie bijvoorbeeld: N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland* (Groningen 1966), pp. 102-106. In ander verband zal ik op Algra's theorieën terugkomen.
- 39 Ook in de recente bundel van H. van Lengen (red.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters. Leben und Legende* (Aurich 2003), verdedigden verschillende auteurs zeer tegengestelde meningen.
- 40 I.H. Gosses, 'De Friesche hoofdeling', in: idem, *Verspreide geschriften* (Groningen 1946), pp. 402-450, meende bijvoorbeeld dat de *nobiles* van de Lex Frisionum (ca. 800) verdwenen zouden zijn, ontkende een continue adelstand en meende dat de latere hoofdelingen oorspronkelijk eigenerfde boeren waren. Algra zag in zijn latere werk (2000, 2001) de standenstructuur van de Lex Frisionum afgeschaft door Lodewijk de Vrome.
- 41 Gosses, 'Friesche hoofdeling', p. 408; Algra, in: *Handbuch des Friesischen*, pp. 561-563; idem, *Oudfries recht*, pp. 275-290, 388; D.J. Henstra, *The evolution of the money standard in medieval Frisia* (Groningen 1999), pp. 266-267; H. Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008), pp. 109, 314.

verwachten. De oudste tekst, de *Lex Frisionum* van rond 800,⁴² beschrijft in verschillende artikelen een drieledige standenstructuur van *nobiles*, *liberi* en *liti*. Het uitgangspunt was, zoals ook in latere rechtsbronnen, de vrije man (*liber*, later *fri mon*). De edelman (*nobilis*) had het dubbele weergeld van de vrije man⁴³ en was ook wat betreft het bewijsrecht in een gunstiger positie dan de gewone vrije. De onvrije *litus* onderscheidde zich daarentegen door een lager weergeld en doordat hij onder (de bescherming van) een vrije of een edele stond; zijn heer kreeg ook een deel van zijn weergeld. Een vrije man kon zichzelf *in personam et servitium liti* onder een heer stellen en werd zo *litus*.⁴⁴

Rond 1100⁴⁵ werden in de Achtste Keur eveneens de drie standen nog onderscheiden. In processen over verduistering van aan de koning behorend land moesten volgens deze keur vier mannen uit elke stand getuigenis afleggen: uit de *ethele men*, de *fri men* en de *letschlachta*. Met de laatste term, een “hapax” in het Oudfries, worden de *liti* aangeduid.⁴⁶ De term en het begrip begonnen toen evenwel al in onbruik te raken, zoals blijkt uit de vele (en soms mislukte) pogingen tot verduidelijking in de verschillende versies van de tekst.⁴⁷ De Hunsingoër versie (waarschijnlijk uit de dertiende eeuw) geeft een mijns inziens plausibele uitleg:⁴⁸

-
- 42 H. Siems, *Studien zur Lex Frisionum* (Ebelsbach 1980).
- 43 De *Lex Frisionum* rekt voor Friesland bewesten Vlie en beosten Lauwers de verhouding 4:2, voor Friesland tussen Vlie en Lauwers 3:2; latere bronnen meestal 4:2.
- 44 Buiten beschouwing laat ik hier de outcast-stand van de *servi*, die al in de volle middeleeuwen verdwenen. Zij hadden geen enkele rechtspersoonlijkheid.
- 45 Traditioneel wordt de late elfde eeuw gezien als de tijd waarin de 17 Keuren werden gecodificeerd. Van belang is te vermelden dat men in de middeleeuwen niet over de tekst van de *Lex Frisionum* beschikte. De continuïteit tussen de *Lex* en de latere rechtsbronnen in sommige opzichten is dus een mondelinge en materiële continuïteit, geen geschreven traditie.
- 46 Op een vergelijkbare manier bevatte in Limburg in de late middeleeuwen de standsaanduiding *laten* voor inmiddels vrije boeren die onder een ‘laathof’/‘laatbank’ behoorden, nog de oude aanduiding *liten*. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap* (Assen, Maastricht 1986), pp. 298-305. Zie voor de etymologie van *let-* en *litus*: A. Liberman, *An analytic dictionary of English etymology: an introduction* (Minneapolis 2008), pp. 135-144 (bij *lad*, “knaap”). De etymologie van D. Boutkan en S.M. Siebinga, *Old Frisian etymological dictionary* (Leiden 2005), pp. 235-237 (samenhang met *laatste*) moet worden afgewezen, evenals die van Sibrandus Siccamo, *Lex Frisionum sive antiquae Frisorum leges* (Franekeræ apud Ioannem Lamrinck 1618), p. 73 (samenhang met *lytse*).
- 47 In een volgende publicatie ga ik nader in op de teksten over de standen.
- 48 W.J. Buma en W. Ebel (eds.), *Das Hunsingoer Recht* (Göttingen 1969), pp. 24-25. Een overzicht van de verschillende versies in de parallel-uitgave van K. von Richthofen, *Friesische Rechtsquellen* (Berlijn 1840), pp. 12-13, 539.

'letslachta: dat zijn zij die eerst onvrij waren en door vrijlating (juridisch) van dezelfde status⁴⁹ werden' als de beide andere standen. Dezelfde Hunsingoër versie verduidelijkt verder: 'vrijen: dat zijn eigenerfden' (*frimen tha se einerva*). Deze Hunsingoër versie van de Achtste Keur sluit dus met beide verduidelijkingen aan bij de situatie zoals die ook ten tijde van de Lex Frisionum bestond: de *letslachta* waren eerst onvrij; en de vrijen "zaten" niet onder een ander, maar woonden op hun eigen erfgoed. Inhoudelijk gezien lagen de begrippen "eigenerfd" en "vrij" in de dertiende eeuw en waarschijnlijk ook eerder al dus dicht bij elkaar en werden ze als equivalent gezien.

In de dertiende eeuw blijkt uit terloopse opmerkingen in de Hunsingoër redactie van het Boeteregister en uit de Hunsingoër Keuren van 1252 dat ook toen 'edelen' en 'huislieden' wat betreft weergeld en bewijsrecht juridisch als aparte standen golden;⁵⁰ bovendien hadden 'knechten' (*knapa*) een weergeld dat afweek van (minder was dan) dat van 'vrijen'.⁵¹ De Achtste Keur en de beide Hunsingoër teksten die tot nu toe weinig aandacht trokken, vullen tezamen het hiaat op dat volgens vele auteurs zou hebben bestaan tussen de vermelding van standen in de vroege en volle middel-eeuwen en die in de vijftiende eeuw.

In verschillende teksten uit de vijftiende eeuw is opnieuw sprake van een weergeldverschil 2:1 tussen edelen en (eigenerfde) boeren. De edelen heetten nu 'hoofdelingen' (*haedlingen*) en nemen dus de plaats in van de *ethelingen* en *nobiles* uit de oudere bronnen. Veel minder weergeld gold voor *rueters* (ruiters, krijgsknechten) en huurboeren, maar de hoogte daarvan varieerde.⁵² Zij lijken niet de directe opvolgers van de *liti* te zijn. Wat betreft de drieledigheid van de standenstructuur en de plaats daar-

- 49 De tekst spreekt van 'even edel' (*iwen ethele*), dat als 'juridisch van dezelfde status' zal moeten worden begrepen.
- 50 13de Hunsingoër Keur, in: Buma en Ebel, *Hunsingoer Recht*, p. 123, aldaar art. 15; Von Richthofen, *Rechtsquellen*, p. 529, art. 13: 'ten aanzien van alle doodslagen en bewijsvoering tussen de *etheleng* en de *husmon* [zal het blijven] zoals het vroeger was'.
- 51 Buma en Ebel, *Hunsingoer Recht*, p. 75; Von Richthofen, *Rechtsquellen*, p. 337. De juiste tekst reconstrueerde Han Nijdam, *Lichaam*, deel II, p. 411: 'toen men alle vergrijpen met geld mocht vergoeden, toen stelde koning Karel het weergeld van een knecht (*knapa*) op ... [omissie in de teksten] schellingen, van een vrije (*frimon*) op honderd schellingen, (...)'. Indien we de 'vrije' aan de 'huisman' gelijkstellen, is er volgens de beide Hunsingoër teksten dus van een drieledige standenstructuur van edelen, huislieden/vrijen en knechten sprake.
- 52 Er zijn teksten uit 1420, 1421, 1422, 1439, 1448, 1491 en 1504. K. von Richthofen, *Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte* (Berlijn 1880-1886) II/2, pp. 1026, 1102-1115; Gosses, 'Friesche hoofdeling', p. 420; Henstra, *Evolution*, pp. 374-409 (zonder alle standsverschillen); Algra, *Oudfries Recht*, pp. 279-282.

in van edelen/hoofdelingen en vrijen/eigenerfden, was er aldus een continuïteit van het einde van de achtste eeuw tot na 1500. De belangrijkste verandering in de loop van de middeleeuwen was het verdwijnen van de onvrijen (*liti; letslachta*). Ook nadien bleef er “onder” de eigenerfden echter wel sprake van aparte groepen van lieden die onder een ander stonden - als knecht, ruiter of als pachter - en voor wie een lager weergeld gold. Blijkens verschillende rechtsteksten was in sommige gevallen bovendien hun heer voor hen aansprakelijk.⁵³ Hoewel afhankelijk van anderen, golden zij echter niet meer als onvrij.

De Oudfriese rechtsbronnen waaruit deze standsverschillen zijn af te leiden, hebben een casuïstisch en normatief karakter. Ze vormen daarmee een genre dat met voorzichtigheid moet worden gehanteerd. Het is daarom van belang deze normatieve bronnen indien mogelijk te confronteren met hetgeen andersoortige - administratieve en verhalende - bronnen uit dezelfde tijd meedelen.⁵⁴ In het geval van de Friese standenstructuur worden de juridische teksten in de verschillende perioden inderdaad geflankeerd door zulke bronnen⁵⁵ die minder de norm en meer de realiteit weerspiegelen.⁵⁶ De hypothese van een continu bestaan van een stand van vrije eigenerfden - in de betekenis van personen met een bescheiden eigen grondbezit - als een “middenstand” tussen de adel enerzijds en degenen die “onder een ander zaten” anderzijds wordt daarvoor ondersteund. Ze hadden erfrecht op hun allodiale bezit, konden daarover vrij beschikken en baatten dat deels waarschijnlijk zelf uit.

-
- 53 Enkele voorbeelden bij Gosses, ‘Friesche hoofdeling’, p. 418 (noot 2).
- 54 Zie bijv.: C.H. van Rhee, bespreking van D.A.J. Overdijk, ‘De gewoonte is de beste uitleg van de wet (1999)’, *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 2 (2000), pp. 68-71.
- 55 Voor de vroege middeleeuwen noemen het Leven van Willehad en de schenkingen aan Fulda en Werden *nobiles/grootgrondbezitters* “modale” grondbezitters en onvrijen; voor de 12de en 13de eeuw de kronieken van Wittewierum en Mariengarde en het Leven van Hathebrand edelen “modale” grondbezitters en knechten.
- 56 Dat het verhoogde weergeld voor hoofdelingen in de 15de eeuw geen dode letter was, laat een warfoordeel uit 1448 zien, dat *men Reideke Reynsma* (een edelman in Rasquert en Uithuizen) *den God ghenedich si, bitalen ende ghelden sal als een hovetling*; Gosses, ‘Friesche hoofdeling’, p. 447.

Datum, bron	adel	vrij, eigenerfd	ondergeschikt, onvrij
800: Lex Frisionum	<i>nobiles</i>	<i>liberi</i>	<i>liti</i>
1100: 8ste Keur (Lat.)	<i>nobiles</i>	<i>liberi</i>	<i>minus nobiles</i>
1100: 8ste Keur (Huns.)	<i>ethele men</i>	<i>fri men, ein erva</i>	<i>letsлага</i>
1220: Huns. redactie boeteregister	- - -	<i>fri mon</i>	<i>knapa</i>
1252: Huns. Keuren	<i>edeling</i>	<i>husmon</i>	- - -
1420, 1421, 1422, 1439, 1448, 1491 en 1504: weergeldregisters	<i>hoefling</i> <i>hoofling</i>	<i>husman</i> <i>eigenerfde huisman</i>	<i>rueter</i> (1420, 1421) <i>huerman</i> (1491, 1504)

De continuïteit van de driestandenstructuur

In enkele Oudfriese rechtsbronnen worden deze 'vrije Friezen' gelijkgesteld met 'edelen' (*ethelinga*) of 'vrijheren' (*friheran*). Dit beeld was ontleend aan de mythe van de oorsprong van de Friese vrijheid, die de Friezen vanwege hun militaire verdiensten van Karel de Grote zouden hebben verworven. Zij zouden van hem vrijheid en adeldom hebben gekregen. Het verhaal komt voornamelijk in ideologisch geladen, niet strikt juridische teksten voor; slechts zelden heeft het ook zijn weg gevonden naar de eigenlijke rechtsbronnen.⁵⁷ Doordat het erfgoed in de Keuren en Landrechten met de term *ethel* (vergelijk *allod(ium)* en Oudnoors *odal*) wordt aangeduid, speelde bij dit beeld bovendien de gedachte mee dat iedere eigenerfde eigenlijk een *etheling* was. De hierboven aangehaalde testimonia over de standenstructuur laten zien dat dat niet de realiteit was. In dat verband is het ook interessant dat het Karelsprivilege van rond 1300 zowel de Fries die ridderlijk wil leven als degene die dat niet wil als dragers van de vrijheid noemt.⁵⁸ De Friese vrijheid gold daarbij dus zowel voor de adel als voor de vrijen. In de vijftiende en zestiende eeuw sloegen adel en eigenerfde boeren elkaar met verwijzing naar de door Karel de Grote gegeven 'vrijheid en adeldom' echter herhaaldelijk met de Friese vrijheid om de oren, uiteraard elk met een eigen interpretatie. Sommige

57 Zoals in de meeste versies van de Zevende Keur en het Rüstinger commentaar bij de Achtste Keur. Von Richthofen, *Rechtsquellen*, pp. 10-11, 539. Vergelijk ook de boedelscheiding (1486) door twee broers Camstra van Wirdum - verre neven van Viglius - die elkaar verzekerden dat de ander met zijn goed volkomen vrij mocht handelen, zoals elke *frya Fresa of guede eedlingen in dae land: OFO*, I, nr. 352. Algra's constructie over Lodewijk de Vrome is geïnspireerd door de traditie van collectieve adeldom van vrije Friezen.

58 A. Janse, 'De waarheid van een falsum. Op zoek naar de politieke context van het Karelsprivilege', *De Vrije Fries*, 71 (1991), pp. 7-28.

hoofdelingen zagen de adel als de vrije Friezen bij uitstek⁵⁹ en ontzegden aan anderen de door de keizer gegeven voorrechten.

Het bezit van eigen erfgoed (*erve, eyn, ethel*) was - als de meest uitgesproken vorm van het niet onder een ander "zitten" - naast uiteraard een wettige afstamming standsbepalend voor de eigenerfde (en de edelman).⁶⁰

In het gewoonterecht waren verschillende principes werkzaam die tot doel hadden de versnipperende werking van het Oudfrieze erfrecht tegen te gaan en zo dit erfgoed zoveel mogelijk ongedeeld binnen de familie te houden.⁶¹ Het centrum van dit goed, het *hornleger*, werd in de late middeleeuwen dikwijls door een gracht⁶² (met eventueel zwanen daarin) en een poort (met eventueel een gevelsteen met familiewapen en een duiventil) extra gemarkeerd. *Eghen erve* was een van de vereisten bij het afleggen van bepaalde getuigenissen.⁶³ In de late middeleeuwen raakten bovendien allerlei rechten in de sfeer van de kerk en de jurisdictie erfelijk verbonden aan gekwalificeerde goederen. De belangrijkste van deze rechten, zoals die op het grietmanschap, werden meestal uitgeoefend door edelen; edelen bezaten ook de erfelijke heerschappij in sommige steden. Slechts zelden, hoewel volgens de roulatieschema's (de zogenaamde *rechtsomgang*) wel met regelmaat, oefende in de kleigebieden een niet-edele eigenerfde het grietmansambt uit. Het kwantitatieve verschil⁶⁴ tussen adel en eigenerfden in de deelname aan deze jurisdictie op grietenijniveau was daarbij echter zo groot dat in de meeste grietenijen tevens van een kwalitatief verschil moet worden gesproken: een stelling

---

59 De hoofdelingen Jancko Douwama, Douwe Roorda en anderen wilden de "Friese halve adelaar" reserveren voor de nakomelingen van de edelen die voor Karel de Grote in Rome hadden gevochten. Noomen, *Stinzen*, pp. 99-100. Omgekeerd benadrukten de *landlude* in Butjadingen in 1418 dat zij even vrij als de hoofdelingen (*also vrig also de hovetlude*) waren. H. Schmidt, 'Häuptlingsmacht, Freiheitsideologie und bäuerliche Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Friesland', in: K. Andermann en P. Johaneck (red.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Stuttgart 2001), p. 302 [Vorträge und Forschungen Konstanzer Arbeitskreis, 53].

60 Algra, *Ein*, pp. 85-92.

61 P.N. Noomen, 'Consolidatie van familiebezit en status in middeleeuws Friesland', in: J.A. Mol (red.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de 15de en 16de eeuw* (Leeuwarden 1994), pp. 73-174 [Utg. Fryske Akademy, 779].

62 Noomen, 'Consolidatie', p. 82; Schmidt, 'Häuptlingsmacht', p. 296.

63 N.E. Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten* (Doorn 19912), pp. 306-310.

64 Zo leverden rond Godlinze sommige heerden elke twaalf jaar een rechter, andere maar eens in de 100 jaar. In Franekeradeel viel het grietmanschap eens in de zes jaar op Oud-Sjaerdema en slechts eens in de 126 jaar op Groot-Gralda. Soms was de roulatie ook niet erfelijk verbonden aan gequalificeerde huizen, maar aan geslachten. Noomen, *Stinzen*, p. 128.

als 'principeel waren alle rechthebbenden gelijk⁶⁵ doet daarbij naïef aan en is weinig in overeenstemming met de werkelijkheid. Het systeem van rechtsomgang was geen ontarding van een aanvankelijk meer egalitair rooster, maar was juist ontworpen om de "stem in staat" parallel te laten lopen met de feitelijke machtsverhoudingen. De communale land- en stadsgemeenten werden aldus vaak beheerst en gedragen door de adel. Eigenerfden namen dus, zij het zelden, wel deel aan de rechtsomgang van het grietmansambt.⁶⁶ Interessant is dat het Ommelander Landrecht van 1448 bij de vaststelling van weergeld ook het geval noemt van doodslag op een *redge ofte rechter, dat geen hoveling en were*.⁶⁷ Uiteraard onttrekt het zich meestal aan onze waarneming of eigenerfde grietmannen door bondgenootschappen en patronage feitelijk als verlengstuk van de heerschappij van bepaalde hoofdelingen fungeerden. In de ene grietenij zal de situatie trouwens hebben verschild van die in de andere; sommige grietenijen in de Wouden, zoals Opsterland en Smalingerland, kenden in het geheel geen edelen of hoofdelingen. Daar traden dan ook eigenerfden als grietman op.⁶⁸ Op een lager niveau dan het land en de grietenij functioneerden de eigenerfden op de klei wel volledig mee in de leiding van de hemrik, de kerkfabriek,⁶⁹ de lage jurisdictie op dorpsniveau en de waterstaat.⁷⁰

- 65 W.J. Formsma e.a., *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen/Maastricht 1973) p. 8. Ook de oude schrijvers Siccama, *Lex Frisionum*, en Abel Eppens, *De kroniek van Abel Eppens*, J.A. Feith en H. Brugmans ed. (Amsterdam 1911), benadrukten een principiële gelijkheid.
- 66 Het meest duidelijke voorbeeld is wel Tjalling Rodmersma in Dongjum. Hij was in 1433 tevens de auteur van Franekeradeelster roulatieregister.
- 67 Von Richthofen, *Untersuchungen*, II/2, p. 1109. Er is verschil tussen de grietman en de redger. Oorspronkelijk was het redgerrecht in de Ommelanden geen hoge jurisdictie; het werd dat eerst na de verboddeling van de (deel-ambten van) de oude landen.
- 68 Verdrag met Opsterland 1461, *Pax Groningana*, M.G. Oosterhout e.a. ed. (Groningen 1975) nr. 17: *de grietman ende rechteren sullen wesen eygen erved*.
- 69 Cornelius Kempius, *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae* (Coloniae Agrippinae excudebat Gosuinus Cholinus 1588), p. 103, benadrukt deze functie van de rijke boeren.
- 70 Bij verzoek om verdeling van de hemrik was zelfs eigen-geërfdheid niet nodig, ook leengoed gaf voldoende recht: Algra, *Ein*, p. 85. Van 1498 tot 1580 werden in Friesland de grietmannen door het centraal gezag aangesteld. De middeleeuwse oude rechtsomgang op grietenijniveau met ongelijke rechten en hoofdelingendominantie raakte zo in het vergeetboek. In dorpszaken bleef er wel stemrecht, vanwege alle volwaardige bedrijven. Daaruit is te verklaren dat in 1580/1640 bij de wederinvoering van de gekozen grietman niet meer de oude rechtsomgang werd gehanteerd, maar ieder volwaardig bedrijf niet alleen stemde in dorpszaken, maar ook bij de verkiezing van de grietman.

Zoals gezegd waren vrije en eigenerfde boeren in het middeleeuwse Europa een uitzonderlijk verschijnsel en is hun herkomst omstreden. Het ononderbroken in de rechtsbronnen voorkomen van vrije eigenerfden wil uiteraard niet zeggen dat alle laat-middeleeuwse eigenerfde families in Friesland teruggaan op vroeg-middeleeuwse *liberi*. Wel is de stelling te verdedigen dat dit voor een gedeelte van deze - in het middeleeuwse Europa bijzondere - groep het geval kan zijn geweest. In de volgende paragraaf verken ik deze mogelijkheid verder.

De herkomst van de laat-middeleeuwse hoofdelingen en eigenerfden

De continuïteit van de standenstructuur, die hierboven werd gesignaleerd, houdt uiteraard geenszins in dat dynamiek binnen en tussen de standen ontbrak. Een stand kan immers continu zijn, terwijl zijn maatschappelijke rol en wie er deel van uit maken aan grote veranderingen onderhevig kunnen zijn. Omdat Viglius' kwartierstaat chronologisch, geografisch en wat stand betreft een zekere spreiding laat zien, vormt hij een goed databestand om de vraag naar de continuïteit van afzonderlijke families nader te verkennen. Is het waarschijnlijk dat zij de nakomelingen of rechtsofvolgers waren van vrijen en edelen uit de Karolingische tijd?

Bij de beantwoording van deze vraag is voorzichtigheid geboden. De genealogische gegevens reiken immers meestal niet verder terug dan de tweede helft van de veertiende eeuw,⁷¹ zodat over de herkomst en ouderdom van de families niets is te zeggen, laat staan over de precieze filiatie. Anders is dat met de ouderdom van hun woonplaatsen. We kennen de ligging van de huizen van de voorouders van Viglius in de vijftiende en veertiende eeuw nauwkeurig; hetzelfde is het geval voor de huisplaatsen van talrijke andere eigenerfde en adellijke goederen.⁷² We kunnen daarvoor globaal wel uitspraken doen over de geschiedenis van deze locaties als bewoonde plaats en in combinatie met historische en geografische (en soms archeologische) gegevens ook over de vermoedelijke ouderdom en mogelijke rechtspositie van de betreffende goederen. Ter gedachtebepaling verwijs ik naar vergelijkbare exercities die in andere streken werden uitgevoerd om laat-middeleeuwse groepen op grond van hun

---

71 Slechts in één geval (Camingha) ononderbroken tot in de 12de eeuw. Noomen, *Stinzen*, p. 46.

72 Zie voor deze "Besitzrückschreibung": P.N. Noomen en J.A. Mol, 'Die Bedeutung des friesischen Katasters von 1511/1640 für die historische Siedlungsforschung', in: *Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 14 (1996), pp. 217-235; J.A. Mol en P.N. Noomen (red.), *Prekadastrale atlas fan Fryslan*, 17 delen (Leeuwarden 1988-2003), voortgezet als: www.hisgis.nl.

woonplaats in verband te brengen met vroeg-middeleeuwse standen.⁷³ Allereerst is het daarbij nuttig te bedenken dat niet alle cultuurland in Friesland even oud is. Alleen het kleigebied en een enkele keileemopduiking waren in de vroege middeleeuwen bewoond. De veenstreken waren nog onontgonnen. Daar behoeven we dus geen vroeg-middeleeuwse vrijen te verwachten. Maar ook voor de klei moeten we er rekening mee houden dat niet alle latere eigenerfde goederen teruggaan op vroeg-middeleeuws goed van *liberi*. Een goed voorbeeld daarvan biedt het dorp Cornwerd. Dat bestond in de Nieuwe Tijd overwegend uit eigenerfde bedrijven,⁷⁴ terwijl het in de tiende eeuw een groot domein van twaalf hoeven van de abdij van Fulda was. Een deel daarvan was in het begin van de negende eeuw aan de abdij geschonken door twee grootgrondbezitters; van deze schenking maakten toen ook onvrijen met hun kroost (*servi et ancillae cum prole*) deel uit. Duidelijk is dus dat de eigenerfden van 1546 en 1640 geen rechtsopvolgers zijn van Cornwerder *liberi* uit de Karolingische of voor-Karolingische tijd. Dit voorbeeld zou met andere aangevuld kunnen worden. Dichterbij de woonomgeving van de Aytta's, dus rond Grouw en Wirdum, waren in de late middeleeuwen bijvoorbeeld van de omvangrijke Fuldaër domaniale complexen uit de tiende eeuw - mogelijk ook met onvrijen - te Warga en te Techum bij Goutum geen juridische sporen meer te vinden. Niet alle later eigenerfde goederen in oud cultuurland behoeven dus op allodiaal goed van vroeg-middeleeuwse vrijen terug te gaan. Ik kan daarom instemmen met de voorzichtigheid van D.P. Blok bij het doortrekken van de vroeg-middeleeuwse vrijen naar het latere eigenerfde of 'kleine, vrije bezit' in Friesland.⁷⁵

Vanwege de continuïteit in de standenstructuur en de vermelding zowel in de vroege middeleeuwen als in de twaalfde eeuw en later van kleine grondgebruikers die vrij over hun erfgoed konden beschikken, mag echter worden aangenomen dat tenminste een deel van de eigenerfde (en

73 Enkele voorbeelden: J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962) I, p. 25, en B. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 - ca. 1570* (Hilversum 1999), pp. 424-474, met betrekking tot de vrije ridderschap; B. Koene, 'Welgeborenen in Holland', *JCBG*, 51 (1997), pp. 3-49, en Janse, *Ridderschap*, pp. 44-47, met betrekking tot de Hollandse welgeborenen. Ook in de discussie over de "Altfreien" speelt de ligging van de goederen een grote rol. Wernli, *Bauernfreiheit*, 11-51.

74 In 1640 waren 9 van de 15 sates van Cornwerd in eigenerfd bezit; in 1546 behoorde de eigendom van de toen aanwezige twaalf sates eveneens vooral aan eigenerfden: O. Postma, *De Friesche Kleihoeve* (Leeuwarden 1934), p. 49.

75 Blok, *De Franken*, p. 104. Hij opperde dat het eigenerfd bezit deels uit de late middeleeuwen stamde.

adellijke) goederen op de klei wel degelijk kan terugreiken tot goederen van *liberi* (of edelen) in de vroege negende eeuw. Ik doel dan vooral op boerderijen die bovenop of aan de voet van oude terpen liggen. Voor dergelijke locaties kan archeologisch vaak een nederzettingscontinuïteit worden vastgesteld.⁷⁶ In de *Genealogia Ayttana* kunnen in deze categorie de voorvaderlijke goederen Aytta en Helvardera in Roordahuizum, Bukama in Swichum en Camstra in Wirdum,⁷⁷ alle op of nabij oude terpen gelegen, worden aangewezen als potentieel oude eigenerfde of adellijke goederen.

Het genoemde huis Camstra in Wirdum was het stamhuis van de meest aanzienlijke en oudst vermelde voorouders van Viglius van Aytta. Hun stamvader *Taco de Campis* komt voor in een oorkonde uit 1369 waarin door de grietmannen van het district Wyninge een einde werd gemaakt aan een vete tussen hem en de Wiarda-mannen.⁷⁸ De ligging van de Camstrastins lijkt op die van vele andere belangrijke adelshuizen: dicht bij een oude parochiekerk.⁷⁹ Het bij de stins behorende land sloot aan bij dat van de kerkelijke fondsen en vormde daarmee één blok. Rond de stins, waarbij in de vijftiende eeuw ook een slotkapel werd gesticht, lag een afgerond perceel, mogelijk *de Kampen* waaraan *Taco de Campis* en de familie Camstra (oorspronkelijk *Kampstera*, 'zittend op de Kamp') hun naam ontleenden.⁸⁰ Vanwege hun stins dicht bij het belangrijke dorp

-
- 76 G.J. de Langen en P.N. Noomen, 'Foudgum. Een klassiek rond terpdorp', en idem, 'Liauckemastate bij Sexbierum. Van stins naar state', in: G.J. de Langen e.a. (red.), *Verborgten verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland* (Leeuwarden 19962), pp. 12-15, 50-53 [Uitg. Provincie Friesland, RAAP, Fryske Akademy, Ryksargyf]
- 77 Ik duid de goederen aan met het "floreennummer" (FC) in het betreffende dorp (zie: J.A. Mol en P.N. Noomen, 'De floreencohieren', in: G.A.M. van Synghel (red.), *Broncommentaren*, 4 (Den Haag 2001), pp. 369-396; www.hisgis.nl, laag 'floreenkohier'): Aytta ('Genealogia', p. 137; FC23) en Helvardera ('Genealogia', p. 192; FC24) in Roordahuizum, Bukama ('Genealogia', p. 199; FC3/FC10) in Swichum en Camstra ('Genealogia', p. 225; FC19) in Wirdum.
- 78 De (Vetkoperse) Wiarda's van Goutum waren ook later waarschijnlijk rivalen van de (Schieringer) Camstra's. Zo verkreeg Sjoerd (*Syvaert*) Wiarda in 1399 van de Hollandse graaf de ambachtsheerlijkheid van Wirdum in leen.
- 79 Vanwege de grootte van de parochie en het Martinus-patrocinium is het erg waarschijnlijk dat de kerk als bisschoppelijke eigenkerk werd gesticht. Een vergelijkbare ligging had het huis van de met de Hania's verwante Burmania's ('Genealogia', pp. 202-208): naast de kerk van Oldehove in Leeuwarden.
- 80 H.T.J. Miedema, 'De friese familienamen Kamminga en Kamstra', *Naamkunde*, 6 (1974), pp. 42-49.

Wirdum, hun slotkapel, hun goederen in verschillende regio's⁸¹ en hun connubium mogen de Camstra's tot de belangrijkste Friese adel worden gerekend. De andere adellijke voorouders van Viglius kwamen allen uit minder aanzienlijke geslachten.⁸²

Locaties buiten de terpen raakten merendeels eerst na de bedijking bewoond.⁸³ Wel op de klei, maar op waarschijnlijk recenter bewoond geraakte plaatsen liggen Hania (buitendijks bij Weidum in de voormalige Middelsee) en Jornahuis en Hemriksend onder Warga.⁸⁴ De naam van de laatste sate, 'aan het einde van het dorpsgebied', spreekt al voor zich van een marginale ligging. Nog verder van de oude kleigebieden af, op de grens van klei en veen, liggen *Schutsma*, waarschijnlijk Schroetsma te Nardeburen onder Warga, Albada- en Sickingastate in Goënga, en Nieuw-Bonninga te Loënga.⁸⁵ Deze woonplaatsen zullen vanwege hun ligging niet terugreiken tot rond 800, de tijd dat de Lex Frisonum ontstond.⁸⁶ Een tweetal families uit Viglius' kwartierstaat, althans hun huizen, gaat in elk geval niet terug op vrijen (of edelen) uit de Karolingische tijd: het betreft de stinzen Oud-Bonninga en Reynarda in Oppenhuizen.⁸⁷ Het waren in de vijftiende eeuw de hoofdellinghuizen van dit dorp, dat

- .....
- 81 Ook in Jelsum en bij Franeker beschikte deze familie aan het begin van de vijftiende eeuw over belangrijke goederen: respectievelijk Fetsa (het huidige Dekemastate) en een huis bij Getswerderzijl.
- 82 De Hania's - Viglius' moeder was een Hania - kwamen zelfs niet voor in het register van 'edelingen' dat in 1504 door de nieuwe landsheerlijke administratie werd opgesteld. Zie voor de adellijke kwartieren van Viglius verder: Noomen, CD, s.v.
- 83 Nader archeologisch en historisch onderzoek naar de bedijkingen in verband met de bewoning van de kwelder vóór de dijkbouw en naar de ouderdom van de "moated sites" en andere huisplaatsen buiten de terpen is gewenst.
- 84 Hania ('Genealogia', p. 213; FC2) buitendijks bij Weidum in de voormalige Middelsee en Jornahuis ('Genealogia', p. 200; FC24/FC25) en Hemriksend ('Genealogia', p. 137; FC5/FC6) onder Warga.
- 85 Sch(r)oetsma te Nardeburen ('Genealogia', p. 200; FC38) onder Warga, Albada- en Sickingastate ('Genealogia', p. 242; resp. FC25 en FC22) in Goënga, en Nieuw-Bonninga te Loënga (Hoyneck, *Analecta*, 60; FC9, de sate van de Aytta's en Buygers' ernaast: FC8).
- 86 Warga zelf werd in de 9de eeuw al genoemd, maar dan zal het gaan om het kleigebied met onregelmatige blokverkaveling rond het dorp. De nederzettingen Goënga en ook Nardeburen te Warga liggen nog net in oud cultuurland; ze hebben dan ook oude namen (met resp. -um en -werd). K. Gildemacher, *Terpen en terpnamen. Een naamkundig en historisch-geografisch onderzoek* (Leeuwarden 2008), pp. 175, 67. De genoemde eronder horende goederen liggen echter in de aangrenzende opstreckende verkaveling. De grond in Nardeburen bracht in 1511 de helft op van die in Stettens/Anwier ten noorden van het dorp Warga.
- 87 Oud-Bonninga (FC9) en Reynarda ('Genealogia', pp. 253, 255; FC20) in Oppenhuizen.

met Uitwellingerga en Noord-Boornzwaag één ontginningsblok vormt. De ontginning strekt met een waai- en veerverkaveling op vanuit het naar Sneek kronkelende stroompje het Ges. Er zijn sterke aanwijzingen dat beide hoofdellingensposities in de vijftiende eeuw al enkele eeuwen oud waren. Bonningastate⁸⁸ vertoont een ligging die typerend is voor die van vele adelshuizen in veenstreken: in het “weer” direct naast de parochiekerk. Het belang van de familie blijkt mogelijk tevens uit de van *Bonninga-swaag* afgeleide dorpsnaam Boornzwaag (1543 *Boenswaech*) helemaal achter in het Oppenhuister verkavelingsblok. De andere stins, Reynarda (in de Genealogia *Reynarda possessio* genoemd en in 1511 gelegen in *die Stins ackeren*), zal al in de vroege veertiende eeuw hebben bestaan. In 1328 gaf graaf Willem van Holland namelijk aan Heyo Zybranszone Reynairde het schoutambt van Oppenhuizen en omgeving. In de vijftiende eeuw raakte het bij de stins behorende land door vererving verdeeld over verschillende takken van de familie, tot het in de vroege zestiende eeuw door terugkoop door een van de erfgenamen weer tot één eigendomscomplex werd gemaakt.⁸⁹

Deze stinzen in Oppenhuizen hadden in de vroege middeleeuwen ter plekke nog geen voorgangers, omdat het gebied toen nog niet ontgonnen was.⁹⁰ De verleiding is groot deze eigenerfden en adel als “Rodungsfreien” te bestempelen. Met deze wetenschappelijke term worden in de Duitse mediëvistiek van de twintigste eeuw boeren aangeduid die hun grond van een vorst - graaf of bisschop - ter ontginning hadden gekregen.⁹¹ Zij stonden daarbij onder leiding van een “locator”, die als organisator en vaak ook als schout fungeerde.⁹² Met uitzondering van de dorpen Oosterzee en Echten en van enkele plaatsen in Stellingwerf⁹³ zijn er

---

88 In 1511 *Goffe Pyerszoons landt* en in 1543 *Bonninga à Zyaerda* genoemd.

89 ‘Genealogia’, p. 255.

90 G. Bakker, ‘Veenontginningen in Wymbritseradeel en Doniawerstal vanuit Goënga, Sneek, IJlst, Oosthem en Abbega, 900-1300’, *It Beaken*, 65 (2003), pp. 87-124.

91 Zie bijv. Rösener, *Bauern*, pp. 232-233.

92 Zie voor de Nederlanden: H. van der Linden, ‘Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie ca. 1000-1300’, in: AGN, II (1982), pp. 48-75.

93 J.A. Mol, ‘De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering’, te verschijnen in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 14 (2011).

in Westerlauwers Friesland en in het Noord-Hollandse West-Friesland echter geen aanwijzingen dat de ontginning op deze wijze van bovenaf heeft plaatsgehad.⁹⁴

Ik wil vanwege de specifieke betekenis de term “Rodungsfreien” ter voorkoming van misverstand daarom vermijden. Nochtans is het opmerkelijk dat ook bij het ontbreken van een systeem van gronduitgifte door een vorst, veel ontginningsgebieden in Friesland een relatief hoog aantal eigenerfden kenden. Grote hoofdelingen en belangrijke stinzen ontbraken hier; in Smallerland en Opsterland waren adellijke machtsposities zelfs helemaal afwezig. Vaak zien we de ‘Woudlieden’ ook als plaatselijke gemeenten collectief optreden. Toch ontbraken in de meeste dorpen aan de rand van de Wouden kleine hoofdelingen⁹⁵ of (dieper de Wouden in) belangrijke eigenerfden⁹⁶ die als feitelijk “dorpshoofd” functioneerden, niet. Hun huizen stonden dikwijls naast de kerk.⁹⁷ Hoewel met een andere juridische achtergrond leek de feitelijke positie van de Bonninga’s in Oppenhuizen - bij de kerk en misschien naamgevend aan een deel van het ontginningsblok - en de Reynarda’s - als grafelijke schout - wat betreft de verschijningsvorm veel op die van de “locatores” elders.

De conclusie kan aldus zijn dat een deel van de eigenerfden op de Friese klei kan terugreiken tot de vrijen van de Karolingische tijd. Voor vele anderen zal dat niet gelden, omdat horigen en pachtboeren eigenerfd kunnen zijn geworden toen de vroeg-middeleeuwse domeinen verdwenen. In de later ontgonnen woudstreken ontstond in de loop van de middeleeuwen bovendien een geheel nieuwe eigenerfde boerenstand, die evenmin op vroeg-middeleeuwse vrijen terugging. Tenslotte kunnen uiteraard afzonderlijke goederen en families aan grote veranderingen

- .....
- 94 Het verkavelingspatroon in de Zuidwesthoek en in (Hollands) West-Friesland hangt hiermee samen: het is minder regelmatig dan in de veenstreken van Holland en Utrecht. Waarschijnlijk was het ontbreken van grafelijke rechten op de wildernis in Friesland één van de oorzaken van het zwakke grafelijke gezag hier. Vergelijk ook: Noomen, *Stinzen*, p. 38.
- 95 Zoals de Bonninga’s en Reynarda’s in Oppenhuizen, de Solckema’s in Oldeouwer en vele hoofdelingen in Dantumawoude en in de Trynwouden. Noomen, CD, s.v.
- 96 Zoals Broersma van Smallebrugge en Legemeer, Assema in Oldeouwer, Terwisscha en Lycklema in Stellingwerf, Fockens en Teyens in Opsterland, Sthynthiema en Oosterzee/”van Echterbrug” in Lemsterland, Haersma in Oostermere en Algra in Tietjerk. Noomen, CD, s.v.
- 97 Hun economische positie was veel geringer dan die van de hoofdelingen op de klei, maar de kleine hoofdelingen uit de Wouden werden in de late 15de en in de 16de eeuw door hun standsgenoten op de klei wel als standsgelijken erkend.

onderhevig zijn geweest: ook in de vijftiende en zestiende eeuw “zakten” adels- en eigenerfde huizen nog af tot pachtboerderijen en konden omgekeerd nieuwe eigenerfde en adelsgoederen ontstaan uit pachtgoed.

De dynamiek van een eigenerfde familie

Aan het begin van dit opstel werden de visies van twee zestiende-eeuwse auteurs over de afkomst van de familie Aytta geciteerd. Beiden waren het er over eens dat er sprake was van dynamiek: de een hield het op verarmde adel, de ander op een eenvoudige boerenafstamming. De Genealogia Aytana is niet alleen interessant vanwege de relatieve ouderdom en volledigheid, maar ook omdat zij niet over de belangrijkste hoofdelingen handelt, maar juist het milieu op de rand van adel en aanzienlijke eigenerfde boeren beschrijft. Uit een relatief vroege periode krijgen we van geen andere familie zo'n volledig beeld. Daarmee vormt de Genealogia een uitstekende bron waaraan de tegengestelde meningen over de afkomst van de Aytta's kunnen worden getoetst. Om zowel de constanten als de dynamiek in de familiegeschiedenis op te sporen, is het volgen van de patrilineaire stamreeks generatie voor generatie nuttig. Van de breedte van de kwartierstaat - de achtendelen - vernauwt onze focus zich hier dus tot de smalle afstammingslijn van vader op zoon. Ook bij dit onderzoek is het door combinatie van de Genealogia met andere bronnen mogelijk nauwkeurig de door de achtereenvolgende generaties bewoonde stinzen en boerderijen aan te wijzen.⁹⁸

Vooraf kan al het volgende worden opgemerkt. Dat adel en eigenerfden twee afzonderlijke standen waren, wil nog niet zeggen dat er onderling geen huwelijksrelaties waren. Zowel de milieus van de hoofdelingen als van de eigenerfden waren bovendien intern sociaal gelaagd. Verschillende families hadden takken op - soms heel - verschillende niveaus. Binnen één niveau kon sprake zijn van een neiging tot trouwen in de eigen juridische en sociale kring. Voor de meeste families als geheel was er echter geen sprake van zo'n beperkt connubium. Integendeel: er konden goede economische of sociale redenen zijn om buiten de eigen stand te trouwen. In het vetewezen op lokaal niveau en de legitimatie van de heerschappij van de dorpshoofdeling kon een dergelijke verzwagering ook goede diensten bewijzen. Door huwelijken van jongere dochters, van niet op het stamgoed opvolgende zonen en van bastaarden waren adellijke families in Friesland - en niet alleen daar - zo verbonden met families buiten de adellijke kring.⁹⁹

---

98 Met behulp van de *Prekadastrale atlas fan Fryslan*, en www.hisgis.nl.

99 Een typerend voorbeeld is de parenteel Aylva: GJB (1995), pp. 141-176; Noomen, *Stinzen*, pp. 197-198.

Aytta en Helvardera te Roordahuizum (* rond 1340).¹⁰⁰ De eerste twee generaties Aytta (tot ca. 1430) woonden te Roordahuizum, waar het stamgoed Aytta lag. De sate Aytta, waar Gerbot en later zijn zoon Folkert woonden, lag direct ten oosten van de kerk. Aangrenzend aan het Aytta-land en eveneens vlak tegen de dorpskom lag de sate Helvardera, die ook Aytta-eigendom was. Een eerste gedachte die opkomt is dat het een afsplitsing van Aytta zou kunnen zijn. De familietraditie wil het echter anders. Die spreekt ervan dat in een van de eerste generaties een Aytta een vrouw Helvardera trouwde.¹⁰¹ Indien dat zo is - en waarom zouden we het niet geloven - was dit huwelijk misschien mede ingegeven door de wens het familiegoed uit te breiden. Duidelijk is in elk geval dat Helvardera in de vijftiende en zestiende eeuw eigendom was van (nazaten van) de Aytta's en als belangrijk Aytta-bezit werd gezien,¹⁰² zodat de Helvardera-vrouw erfdochter zal zijn geweest.

Het milieu van de Aytta's in de eerste helft van de vijftiende eeuw krijgt meer kleur als we naar de huwelijken van de dochters van Folkert kijken. Zij trouwden rond 1430 in op Tjepma-state en op Wynia/Gekinga (Giekemastate). Beide huizen lagen onder Roordahuizum aan de oude Middelseedijk. Uit beide eigenerfde families stamden grietmannen.¹⁰³ Douwe Piebes Gekinga, alias Dominicus Pibonis, was in 1514 burgemeester van Leeuwarden en later grietman van Baarderadeel. Bij zijn vormsel in de Oldehoofster kerk in Leeuwarden liep de zevenjarige Viglius volgens zijn autobiografie aan diens hand. Interessant is dus dat Viglius wist dat Douwe zijn bloedverwant was, hoewel zij (in de moderne rekening) acht graden van elkaar verwijderd waren.¹⁰⁴ Voor Viglius was deze oudste fase

100 Ik geef bij de verschillende generaties het geschatte geboortjaar. Aanwijzingen geven de jaartallen 1438 ('Genealogia', p. 135), 1452 (p. 191), 1477 (p. 135, 137), 1484 (p. 139).

101 Blijkens het grafschrift van Viglius' broer Gerbrant in de kerk van Swichum waren hun vaderlijke kwartieren *Aytta*, *Helvardra*, *Buckama*, *Schuitsma*. Tresoar (vroeger Rijksarchief in Friesland), documentatie grafschriften Swichum; H. de Walle, *Friezen uit vroeger eeuwen. Opschriften uit Friesland, 1280-1811* (Franeker 2007) nr. 6244. Dit zou impliceren dat Syts thoe Hemriksend een Helvardera geweest zou zijn. Een andere mogelijkheid is dat Helvardera een verlegenheidskwartier is, omdat de Hemriksends geen wapen voerden. In dat geval zou het wapen in een eerdere generatie thuis kunnen horen en zou bijv. Folkert sr. ('Genealogia', p. 135) in de tweede generatie met een Helvardera getrouwd kunnen zijn.

102 Dit blijkt bijv. uit het feit dat Viglius deze goederen zou terugkopen van verre verwanten. Zie hierna.

103 'Genealogia', pp. 135-136.

104 Ibidem. Bij zijn doop in Wirdum in 1507 werd Viglius ten doop gehouden door zijn oom Tiaerdt Hania, die eveneens burgemeester van Leeuwarden is geweest. 'Genealogia', p. 216.

van zijn geslacht, familieziek als hij was, van belang. Dat blijkt ook uit het feit dat hij Aytastate, dat inmiddels aan een zijtak was vererfd, en Helvardera, dat via de vrouwelijke lijn uit de familie was geraakt, wist terug te kopen. Dat zou hij ook met andere voor de familiegeschiedenis belangrijke goederen doen.¹⁰⁵

Bij een poging de positie van de Aytta's te Roordahuizum in het begin van de vijftiende eeuw te typeren kan de conclusie zijn dat ze geen 'edelingen' of hoofdelingen waren, maar aanzienlijke eigenerfde boeren. Hun huizen Aytta en Helvardera worden niet als stins genoemd, hoewel Helvardera aan het eind van de vijftiende eeuw mogelijk versterkt was.¹⁰⁶ Ook leverden de Aytta's in de vijftiende eeuw geen grietmannen, dit in tegenstelling tot andere aanzienlijke eigenerfde families uit het dorp: de Jelgersma's¹⁰⁷ en de met de Aytta's verzwagerde Gekinga's en Tjepma's. In tegenstelling tot Jelgersmastate, dat in 1498 door de Leeuwarders in brand werd gestoken, worden de huizen Aytta en Helvardera niet expliciet genoemd in de kroniekberichten over de vetes.

Hemriksend te Warga (* ca. 1400). Rond 1435 ging de derde generatie Aytta wonen op het goed Groot-Hemriksend onder Warga. Het zwaartepunt van de positie van de familie werd zo van Roordahuizum naar Warga verlegd. Het goed te Hemriksend werd verworven door het huwelijk van Ferke Aytta met de erfdochter Syts thoe Hemriksend; door dit huwelijk kwam ook de kenmerkende naam Bucho in de familie. Viglius vermeldt in zijn levensbeschrijving dat zijn overgrootvader op Hemriksend een stins met een gracht eromheen bouwde (*castello fossaque*). Onduidelijk is of dit het eerste versterkte huis ter plekke was. Inderdaad blijkt er in de zeventiende eeuw om het grote rechthoekige terrein een brede gracht te liggen. Meestal waren stinzen in bezit van hoofdelingen. Deze stins op Hemriksend is een mooi voorbeeld dat ook sommige aanzienlijke eigenerfden een stins bouwden.

Met het huwelijk van Ferke met Syts thoe Hemriksend moeten ook andere goederen onder Warga aan de Aytta's zijn gekomen. Dat blijkt uit een oorkonde uit 1452 waarin Ferkes dochter Syouk met haar man Jarich Wibes Jelckema een geschil met Feyke Peynga bijlegde over verschillende Wargaster goederen en uit het testament uit 1484 van Ferkes zoon, de pastoor mr. Bucho. Als goederen in Warga worden onder meer de sate

---

105 'Genealogia', pp. 192-193; Hoyneck, *Analecta*, I/1, p. 206.

106 In 1496 werd het namelijk bewoond door Wybe Jarichs Jelckema, een berucht veteleider, zoon van Siouck Aytta. *Pax Groningana*, nr. 145; Noomen, *Stinzen*, p. 201; Noomen, CD, pp. 246-247.

107 'Genealogia', pp. 218-220; Noomen, CD, p. 245.

Domwier en delen van de sates Pingia, Hotsma en Nania genoemd, terwijl mogelijk ook het goed Klein-Hemriksend zo aan de Aytta's kwam.¹⁰⁸ Ook in Warga moesten de Aytta's echter de eer delen met anderen: op Roordastate woonden de Roorda's en later de hoofdelingen Jousma, op Groot-Palma de Wiarda's¹⁰⁹ en later eveneens Jousma's; een aanzienlijke eigenerfde familie in het dorp waren voorts de Jorna's op Jornahuis.¹¹⁰ De verhuizing van Roordahuizum naar Warga ging voor de familie Aytta waarschijnlijk toch wel gepaard met een statusverhoging. Weliswaar lag Hemriksend niet op de beste grond en ver van het dorpscentrum, maar de grootte van het goed, de door Ferke gebouwde stins, het ruime erf en de brede gracht om het huis getuigden van het aanzien van de bewoners. Dat deed ook de *swannejacht*, het recht op het houden van zwanen, dat aan Hemriksend verbonden was.¹¹¹

Ferkes kinderen kregen ieder een ander goed uit de erfenis van hun ouders: Gerbrand Idsinga-state¹¹² (dat is Idema/Hornema te Aegum),¹¹³ dochter Siouck met haar man Jarich Jelckema Helvarderastate te Roordahuizum, zoon Rints Aytta het goed Hemriksend en de Domwierster sate te Warga en zoon mr. Bucho de oude Aytastate te Roordahuizum. Helvardera en Hemriksend werden door hun nieuwe eigenaars zelf bewoond en gebruikt; Aytastate in Roordahuizum zal door mr. Bucho, die eerst vicaris in Wirdum en later pastoor van de ouderlijke parochie Warga was, zijn verpacht.

- 108 OFO, II, nr. 217 (1452): de goederen Hemriksend, Pingia en Nania; FT, nr. 47 (1484): Hotsma en Pingia; 'Genealogia', p. 185: Domwier.
- 109 Zie voor Palma en Roorda: Noomen, *Stinzen*, p. 239; Noomen, CD, pp. 248-251. Het betreft hier de eigenerfde Wiarda's, een bastaardzigtak van de in het midden van de 15de eeuw uitgestorven adellijke Wiarda's van Goutum.
- 110 Zie voor Jorna/*thoe Jornahuysum*: OFO, II, nr. 217 (1452); GJB (1997) pp. 12, 210; GJB (1998) pp. 7, 9, 14. Enkele generaties later, in Viglius' tijd, werden al deze families, evenals de in de vorige paragraaf genoemde Jelgersma's, Tjepma's en Gekinga's, als verre verwanten van de Aytta's in de Genealogia Aytana vermeld.
- 111 Noomen, CD, p. 252. In 1578 werd deze zwanenjacht nog vergroot door de aankoop van die van Oud-Roorda op het Hempensermeer (met dank aan Onno Hellinga).
- 112 Hoynck, *Analecta*, pp. 4, 55: ... *in divisione villa Idsinga in pago* [niet ingevuld] *cum aliis nonnullis possessiunculis ibidem in* [niet ingevuld] *ac Werdehuysum* [lees Roerdehuysum].
- 113 In 1511 was pachter Peter Haerckez; in 1536 eigenaar Saecke Sytses ('Genealogia', p. 181; GJB (1970), p. 61); in 1640 heet de sate *Idema* of *Hornema*, onjuist 'Jornema' (stemnr. SC5; GJB (1970), p. 62; *ibidem* (1986), p. 64); in 1700 FC5. De latere regentenfamilie Van Idsinga ontleende aan dit van de Aytta's afkomstige goed haar naam.

Bukama te Swichum (* ca. 1430). In de volgende generatie werd de woonplaats van de familie opnieuw verplaatst. Gerbrand Aytta, zoon van Ferke Aytta op Hemriksend, had zoals gezegd uit de erfenis van zijn ouders Idsingasate in Aegum meegekregen, maar ging daar niet wonen. Evenals zijn vader trouwde ook hij met een erfdochter uit een aanzienlijke eigenerfde familie. Hij vestigde zich met zijn vrouw Jets op haar goed Bukama te Swichum. In Swichum werd in 1435 eenmalig een niet gelocaliseerde *stens ende stattha* genoemd; in 1718 lag naast een boerderij ten noordoosten van het dorp een naamloze stinswier. Deze stinzen waren in de late vijftiende eeuw waarschijnlijk al verdwenen; een relatie ervan met de Bukama's is niet aangetoond. De Bukama's staan niet als een hoofdelingenfamilie bekend, maar ze waren in de vijftiende eeuw ter plekke wel de aanzienlijkste familie. Hun bedrijf was met 70 pondematen het grootste van het dorp en in 1511 bovendien het enige letterlijk eigenerfde goed: dat dus eigendom was van de gebruiker. Het huis lag vlak naast de kerk; het door een brede gracht omgeven erf besloeg het zuidoostelijk segment van de terp. Gerbrand en Jets bouwden hier rond 1470 'een voor die tijd fraai huis'.¹¹⁴

De relatie tussen de Aytta's en Swichum zou in de zestiende eeuw ook een fictieve dimensie krijgen. Een deel van het kerkegoed van Swichum heette vanouds *Ayte heel guet*, dus 'Aytta half-goed'.¹¹⁵ Waarschijnlijk had deze naam niets met de hier behandelde familie Aytta te maken. De naam kwam als boerderijnaam vaker voor. Gerbrands kleinzoon Viglius, die er aan hechtte de familiegeschiedenis zo mooi mogelijk voor te stellen, heeft in zijn autobiografie de verleiding niet kunnen weerstaan aan dit Aytta-toponiem in het Swichumer kerkegoed een fantasieverhaal vast te knopen: de Aytta's zouden ooit de kerk hebben gesticht en gedoteerd en daarom tot de 'eersten' van het dorp zijn gerekend.¹¹⁶ Hij suggereerde hiermee dus dat de Aytta's eeuwen eerder al in Swichum gewoond zouden hebben; de naam van het kerkegoed zou daaraan een herinnering zijn.

Ook Gerbrand kon aan zijn kinderen enkele boerderijen nalaten. Idsingasate te Aegum aan mr. Bernard Bucho en diens zuster Fercku,¹¹⁷ Bukama te Swichum aan hun broer Folkert (de vader van Viglius). Gerbrands kinderen trouwden, zoals ook eerdere generaties, in hetzelfde

---

114 Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 4. Viglius liet het huis later verfraaien.

115 *Beneficialboeken van Friesland*, J. van Leeuwen ed. (Leeuwarden 1850), p. 80.

116 Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 5, nr. V: *cum Aytana familia unde ipse (Gerbrand) descenderat, pleraque illic bona possedisset relicta ecclesiae Zwichemensi, inter primarios eius pagi incolas semper habitus fuit.*

117 Zie ook: O. Vries, *Bernardus Bucho Aytta van Swichum. Vorstendienaar in priesterhabijt* (Gorredijk 2009), pp. 31-32.

milieu: families van kleine hoofdelingen, bastaardtakken van grote hoofdelingenfamilies, voorname eigenerfden en kloostermeiers.¹¹⁸ De dochters die geen volwaardige boerderij meekregen trouwden in op de boerderij van hun man. Gerbrands bastaardzoon Jouw kreeg geen boerderij; van zijn oom mr. Bucho erfde hij wel een koe en een kalf.¹¹⁹ Ook van verschillende andere bastaarden in de kring van de Aytta's staat vast dat ze een goed contact met hun vaders familie bleven onderhouden.

Twee zoons van Gerbrand volgden een kerkelijke carrière, zoals vele andere familieleden. Een beginpunt waren meestal de pastorieën en andere beneficia in de "Aytta-dorpen" Warga, Swichum en Wirdum; de Aytta's (en eerder hun Bukama-voorouders en later hun Wiarda-nazaten) bezaten herhaaldelijk deze posten. Verspreid over zes generaties zijn er in de verwantschapskring meer dan twintig geestelijken binnen en ook buiten Friesland.¹²⁰ Eenmaal dicht bij huis begonnen, wisten sommigen hun loopbaan namelijk elders in Friesland, in de Nederlanden en daarbuiten voort te zetten, hoewel ze contact met hun familie en dorpen van herkomst bleven houden. Gerbrands zoon mr. Bernard Bucho, pastoor in achtereenvolgens Swichum, Grouw, Huizum, Wirdum en Leeuwarden, deken van de Hofkapel in Den Haag en politicus in dienst van de hertog van Saksen en keizer Karel V, wiens leven door Oebele Vries uitgebreid is beschreven, is daarvan een goed voorbeeld.¹²¹

Barrahuis en Schierhuis onder Wirdum (* ca. 1475). Niet alleen de geestelijke ambten en beneficia van de kerk droegen bij tot het aanzien en de inkomsten van de Aytta's, dat deed ook de uitbating van kloostergoederen. Aan het eind van de middeleeuwen waren de kloosteruithoven of 'monnikhuizen', die het langst met behulp van conversen door de kloosters waren uitgebaat, inmiddels aan boeren verpacht. De rechtspositie van deze pachters was sterk, de grondkwaliteit van de betreffende goederen

- 118 "Kleine hoofdelingen": Hania te Weidum ('Genealogia', p. 140) en een eigenerfde tak op Jorna te Friens van de adellijke Reynarda's (p. 177); bastaardtakken van grote hoofdelingenfamilies: Wiarda op Palma te Warga (pp. 164, 271) en Camstra te Aegum (p. 172); families van eigenerfden (pp. 170, 184) en kloostermeiers (p. 181).
- 119 *FT*, nr. 47 (1484). Bastaarden in de 'Genealogia': pp. 154, 172, 185, 201, 216, 223, 225, 237, 244, 246. Zie ook: N. Plomp, 'Legitimaties in de Noordelijke Nederlanden in de Bourgondische en Habsburgse tijd', *JCBG* (1987), pp. 80-135.
- 120 O.D.J. Roemeling, 'Geestelijkheid in Wirdum voor de Reformatie', in: *Tusken Potmarge en Jokse. Bydragen ta de Skiednis fan it Sudertrimdiel*, 3 (1997), p. 123.
- 121 Interessant is dat zijn oomzeggert Viglius, zelf korte tijd ook pastoor in Swichum, meedeelt dat zijn oom Bernard Bucho naar eigen zeggen het pastoorsambt uit opportunisme had verkozen: een vast inkomen voor licht werk. Vries, *Bernardus Bucho*, 17. Bernard Bucho's broer Ferck stierf in 1501 jong als prebendaris in Wirdum.

hoog.¹²² Ook hun aanzien was groot. Sociaal gezien onderscheidden veel kloostermeiers zich dan ook niet van rijke eigenerfden.¹²³ Door de goede grond en de lage lasten was het zelfs voor eigenerfden die een eigen bedrijf hadden, vaak aantrekkelijk een kloostergoed te pachten en het eigen goed te verpachten.

In de volgende generatie Aytta, die van Gerbrands zoon Folkert, de vader van Viglius, was dit het geval. Hij was eigenaar van oude Aytta-goederen onder Warga en Swichum, waaronder Bukama. Bovendien was hij met zijn vrouw Yd Hania eigenaar van het uit haar moeders familie Bonninga afkomstig goed naast de stins Nieuw-Bonninga in Loënga.¹²⁴ Desondanks verkoos hij een deel van de voormalige uithof Barrahuis onder Wirdum van het klooster Bergum te pachten. Dat werd mogelijk doordat zijn broer Bernard Bucho, pastoor van Wirdum en raadsheer van de hertog van Saksen, in 1503 zijn invloed bij de Bergumer kanunniken aanwendde. Folkert pachtte dit land dus niet bij gebrek aan eigen goed, maar vanwege de gunstige mogelijkheden in de veeteelt, maar ook in de akkerbouw op de oeverwal waarop Barrahuis ligt. Bij de boerderij, die door grachten omringd was, lagen verder boomgaarden.¹²⁵ Ooit hadden op de uithof een stins en een kapel gestaan.¹²⁶ In 1511 en 1540 werd het uithofsland door ten minste vijf of zes pachtboeren gehuurd. Folkert Aytta was één van hen; een andere zijn zwager Sytse Ates.¹²⁷ Folkert Aytta heeft niet zijn hele leven lang hetzelfde kloostergoed gebruikt: in 1511 pachtte hij 24 pondematen bouwland, 37 pondematen hooiland en 40 pondematen weiland op Barrahuis; maar in 1540 was hij kloostermeier op de uithof Schierhuis, eveneens onder Wirdum, met 5 pondematen bouwland

---

122 Abel Eppens, *Kroniek*, II, p. 466.

123 Bekende voorbeelden in de Ommelanden: Den Hoorn in Oosternieland en Zandstervoorwerk. In Friesland stamden de latere patricische families Van Beyma en Fogelsangh van respectievelijk de uithoven Bannerhuis te Lichtaard en Vogelzang te Oosterwierum. Enkele andere aanzienlijke kloostermeiers: Noomen, CD, s.v. Hallum, Hantumeruitburen, Holwerd en Metslawier.

124 De geschiedenis van deze sate (FC8) illustreert mooi de dynamiek van het grondbezit. Aanvankelijk was het onderdeel van het Bonninga-grondbezit te Loënga. Later nog grensde het aan land van Nieuw-Bonninga (FC9). In de *Vita Viglii* van Gaudanus wordt ook op deze nabijheid gewezen: Hoynck, *Analecta*, I/1, 60. Het vererfde van Bonninga via Hania op de eigenerfde Aytta's en vanuit die familie op de regentenfamilie Buygers. Vanwege dit grondbezit konden in de 16de en 17de eeuw Aytta's en Buygersen grietman in Wymbritseradeel zijn.

125 Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 58.

126 J.A. Mol, 'Het uithofsysteem van het koorherenklooster Bergum in Friesland', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 22 (2004), pp. 73-85; Noomen, CD, p. 217.

127 'Genealogia', p. 181.

en 160 pondematen hooi- en weiland van de abdij Bloemkamp;¹²⁸ in 1541 wist hij opnieuw het door hem gebruikte land verder uit te breiden.¹²⁹ Opvallend is de geweldige omvang van het door Folkert Aytta gepachte Schierhuis-land. Hoe we ons de feitelijke uitbating van zo'n groot bedrijf door één gezin moeten voorstellen, vergt nader onderzoek. In zijn tijd (1540) komt het complex als één geheel in het aanbrengregister voor; in 1573 en 1606 bestond het uit twee afzonderlijke sates, Schierhuis en Nieuw-Schierhuis ten oosten daarvan.¹³⁰

Duidelijk is dat de omvang en kwaliteit van de door de Aytta's zelf gebruikte bedrijven over een periode van anderhalve eeuw voortdurend toenamen. Als we het aan de floreenbedragen (dat is de gefixeerde pachtwaarde van 1511) afmeten achtereenvolgens: Aytta in Roordahuizum 18 fl., Groot-Hemriksend in Warga 20 fl., Bukama in Swichum 26 fl. en in Wirdum Barrahuis 66 fl. en Schierhuis 50 fl. Bij de keuze van hun woonplaats lieten de achtereenvolgende generaties Aytta zich dus niet door conservatief sentiment, maar door optimalisatie van de bedrijfsresultaten leiden.

Viglius Zuichemus (* 1507). In de volgende generatie, die van Viglius, veranderden de positie en de representatie van de familie Aytta door toedoen van Viglius sterk. Hierboven kwam al ter sprake dat hij de geschiedenis van de familie door fictie met die van de kerk van Swichum wist te verflechten; ooit zouden Aytta's de kerk hebben gesticht en gedoteerd. Daarbij liet Viglius het niet. In de eerste vijf generaties, tot en met die van zijn vader Folkert, waren de Aytta's wel steeds hun voorvaderlijke naam Aytta blijven gebruiken, maar het naamgevend stamgoed te Roordahuizum was in 1511 over verschillende familietakken verdeeld geraakt¹³¹ en de hoofdtak¹³² had in iedere generatie zijn woonplaats verlegd: van Roordahuizum via Warga en Swichum naar Barrahuis en Schierhuis. Viglius

128 'Genealogia', pp. 141, 180; Historisch Centrum Leeuwarden, 'Liber beneficiorum 1580', fol. 10: *Sicke Tzalinghs woondt tot Wirdum in s. doctor Wigle olders huijsinge*.

129 Postma, *Viglius als humanist*, p. 84.

130 Schierhuis: FC104-105; Nieuw-Schierhuis (FC68) bezit nog tegenwoordig een onderkelderd voorhuis van kloostermoppen met smalle kruisko zijnen uit de tijd rond 1550. J.A. Mulder, *Tusken Piskhoarne en Lape. Een boerderij-historische verkenning van Leeuwarden tot Wytgaard* (Leeuwarden 2003), pp. 86-90; M. Schroor en L. van der Laan, 'Nij Skierhûs', *Fryslân*, 9 (2003) nr. 3, pp. 3-5.

131 Zie: *Register van den Aanbreng van 1511*, Is. Telting ed. (Leeuwarden 1880) I, p. 262, laatste post.

132 Tot aan Viglius' vader was er steeds maar één zoon die de stamreeks Aytta patrilineair voortzette.

week daarvan voor het eerst af doordat hij op allerlei manieren Swichum als het dorp bij uitstek van de Aytta's aanmerkte. In navolging van zijn oom Bernardus Bucho noemde ook hij zich *Zuichemus*. Bernard Bucho was inderdaad in Swichum geboren, Viglius niet en hij woonde er mees-tentijds evenmin. Behalve respect voor zijn oom zal zeker ook hebben meegespeeld¹³³ het feit dat Swichum het eerste dorp was waar de Aytta's feitelijk de eersten van het dorp - Viglius sprak van *primarii pagi* - waren, ook al werden ze niet tot de 'edelingen' of hoofdelingen gerekend.

Na het overlijden van zijn vader Folkert werd Viglius in 1544 eigenaar van Bukama in Swichum; in zijn jonge jaren (1529) was hij niet-residerend pastoor van het dorp geweest. Hij liet de stins ter nagedachtenis aan zijn grootvader, die deze gebouwd had, vergroten en verfraaien. Viglius zou er zelf nooit echt wonen, maar het bleef in zijn beleving zijn woning. Een familielid gebruikte het huis gratis en zorgde dat het onderhouden werd; Viglius liet zich op de hoogte houden van de toestand van het huis, de inventaris, de bedrijfsvoering en de opbrengst van de boomgaard en de tuin. Hetzelfde familielid was tevens belast met de inning van de pacht van Viglius' bezittingen in Friesland.

De Bukama's en later de Aytta's waren aan het eind van de vijftiende eeuw weliswaar de meest aanzienlijke inwoners van het dorp geweest, zij hadden er echter aanvankelijk maar één bedrijf. Tussen 1511 en 1640 groeide dit grondbezit vooral door aankopen van Viglius uit tot een quasi-grondheerlijkheid.¹³⁴ Al in zijn autobiografie merkte Viglius op dat hem uiteindelijk alle goederen en het gehele grondgebied van het dorp Swichum toekwamen, met uitzondering van de geestelijke goederen.¹³⁵ De eigendomsverhoudingen in het stemcohier van 1698 weerspiegelen deze situatie nog doordat alle eigenaren verre nazaten en verwanten waren van Viglius. De bekroning van het beeld van Swichum als zetel van

---

133 Zie voor zijn motivatie ook zijn Vita: Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 6.

134 De volgende opsomming van Viglius' goederen is niet uitputtend. In de rekening van 1571 komen onder Swichum naast het Blauwhuis (Bukama) de toponiemen Campsterafenne, Pingelanden, Minga (voor de helft verworven in 1554, Tresoar, huisarchief Tjaardastate, inv.nr. 232), Doytzama, op Meerswal, op Spijck, huizen op Lutkeburen en land gekocht van One Ades Wiarda voor. De totale huuropbrengst in 1571 in Swichum was 400 carolusguldens. Waterbolk, *Vigliana*, pp. 27-28. In 1572 werd nog los land op de Heckmieden gekocht. Ibidem, p. 32. In 1577 noemde Viglius in zijn testament ook nog een halve sate van 20 pondematen, mandelig met de kerk. Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 207.

135 Hoynck, *Analecta*, I/1, p. 6: *in eius ius omnia praedia agerque universus in pago Zuichemiensi, praeter ea quae iuris sunt ecclesiastici.*

de familie werd gevormd door de verheffing van de familie in de adelstand in 1537, waarbij uitdrukkelijk *Zuichemius* als deel van de familienaam werd gebruikt.

Naast de vorming van het massieve landgoed in het dorpsgebied van Swichum rondom Bukama (later Blauwhuis en Aytta-state genoemd) volgde Viglius bij zijn aankopen van land een tweede strategie: de verwerving van de voorvaderlijke goederen in Roordahuizum en op Hemriksend,¹³⁶ die inmiddels in handen van verre verwanten of vreemden waren geraakt. De aankoop van Aytta¹³⁷ en Helvardera¹³⁸ in Roordahuizum motiveerde hij naderhand in zijn testament met de vaststelling dat het oud familiegoed was: *villa antiqua ac avita ... quae vocatur Ayta en possessio Helvardera ... quae etiam olim pertinuit ad maiores meos*. Het “domein Swichum” werd zo ook een beheers- en symbolisch centrum ten opzichte van oude familiegoederen in de omliggende dorpen.¹³⁹

Bij zijn aankopen beperkte Viglius zich overigens niet tot oud familiegoed. Ook huizen en inkomsten die meer recent van betekenis waren geweest voor de familie wist hij te verwerven. Zo had zijn vader na een verwoesting door brand van de boerderij op Barrahuis in 1515 tijdelijk gebruik mogen maken van het hertogelijke Myntzemahuis op de Weaze in Leeuwarden. In 1566/1567 kocht Viglius dat huis met de bijbehorende hof

- 136 Groot-Hemriksend werd voor 1543 gebruikt door neef Haye Blinxtra (*Beneficialboeken*, p. 120a, 124b; ‘Genealogia’, p. 186); in 1558 kocht Viglius het, met de zwanenjacht (Tresoar, Hof van Friesland, III2, 422); in 1571 verpachtte Viglius het (Waterbolk, *Vigliana*, p. 29). In 1571 verpachtte hij een sate *aldernaest Hemrickeynt* (ibidem, p. 29), in 1575/1576 kocht hij veel land (45 pondemaat plus een rente) in Klein-Hemriksend (Tresoar, copieën, nr. 4060: Regnerus Petrus Reddingius’ excerpten, regesten en afschriften uit thans verdwenen registers uit de Rechterlijke archieven van Idaarderadeel 1567-1638, bewerkt door O. Hellinga (hierna Reddingius), nr. 490, 492, 494; *GJB* (1984) p. 42; ‘Genealogia’, p. 166). In 1569 kocht Viglius de sate op *Wyersterbuyren* te Warga (Reddingius, nr. 59), dezelfde als *Domwierstersate* van Rinthie Fercksz Aytta (‘Genealogia’, p. 185; Waterbolk, *Vigliana*, p. 29), gelegen tussen de sates Jousma (FC33) en Wytema (FC34).
- 137 Aytta was in 1484 door pastoor Bucho Aytta aan een broer en verschillende oomzeggere nagelaten (*FT*, nr. 47). In Roordahuizum verwierf Viglius verder een sate door ruil met mede-erfgenamen (Reddingius, nr. 41); in 1575 rondde hij zijn bezit in Aytta te Roordahuizum door koop af (Tresoar, Hof van Friesland, III3, 419 (1564); Reddingius, nr. 489 (1575); Waterbolk, *Vigliana*, p. 29).
- 138 Helvardera was in vrouwelijke lijn in de families Jelckema, Abbema, Douma en Botnia vererfd. ‘Genealogia’, pp. 192-193; *GJB* (1996), pp. 179, 185.
- 139 In 1571 bijv. inde Gerben Aytta, bewoner en beheerder van Bukama, de pachten en renten uit Viglius’ Friese goederen. Waterbolk, *Vigliana*, pp. 27-40; Tresoar, Tjaardastate, inv.nr. 237.

aan; hij liet er een gevelsteen en vensters met zijn wapen in aanbrengen.¹⁴⁰ In de administratie van Gerben Aytta, de op Bukama woonachtige rentmeester van Viglius' Friese goederen, staat Myntzemahuis pro memorie vermeld omdat het gratis werd bewoond door Hector Aytta. In die administratie vormde ook een ander meer recent familiegoed een belangrijke post: de renten die Viglius in de jaren 1558 tot 1570 op Het Bildt bij wijze van geldbelegging had gekocht. Bewust verwierf hij daarbij juist de renten in de Bernardus Bucho-kavel, waarin ook zijn oom Bernard Bucho tot 1528 renten had bezeten.¹⁴¹ Al deze goederen met een affectieve waarde werden door Viglius tenslotte nog aangevuld door aankoop ter geldbelegging van andere goederen in de nabije omgeving en verderop.¹⁴²

In de statuten van Viglius' collegium figureren, zoals gezegd, de twee soorten verwantschap waarmee men rekende: de "achtendelen" van de brede maagschap en de patrilineaire familie. In zijn testament is de wijdeste kring minder omvangrijk.¹⁴³ Omdat hij zelf geen kinderen had, verdeelde hij zijn bezittingen over vier staken (*stirpes*), de kinderen van zijn twee broers en twee zusters. Daarbinnen maakte hij onderscheid tussen de *familia agnatorum* - de Aytta-nazaten in rechte mannelijke lijn - en de *familia cognatorum meorum*, die in vrouwelijke lijn van zijn ouders afstamden. De eigendom van zijn onroerend goed in Friesland liet hij na aan de agnaten, de nakomelingen van zijn zusters bedacht hij op een andere manier. Deze twee zusters waren respectievelijk met Popcke Montzima en Jelle Hoytema getrouwd. De Montzima's verkregen door patronage van Viglius hoge posities in de kerk van Utrecht, de Hoytema's in de koninklijke administratie onder meer in Den Haag, Gent en Mechelen. Het prestige dat de matrilineaire afstamming uit Aytta gaf, blijkt uit het feit dat beide families hun wapens (resp. in 1588 en 1584) met Aytta vierendeelden.¹⁴⁴ Omgekeerd trouwens werd door politieke tegenstanders

---

140 Zie recent voor Myntzemahuis: Vries, *Bernardus Bucho*, pp. 34-35.

141 Waterbolck, *Vigliana*, pp. 57-59. Later kocht Viglius nog andere Bildt-renten, die hij aan het door hem in Swichum gestichte Aytta-Godshuis schonk.

142 Zo ondermeer 26 pondematen onder Roordahuizum, gekocht van de Eminga's en twee goederen in Wirdum *in loco Oppehem*, gekocht van Renick Cammingha (Hoyneck, *Analecta*, I/1, p. 206); in Poppingawier onder meer in 1564/1565 de sate Marshorne ('Genealogia', p. 179; Waterbolck, *Vigliana*, p. 29); in Goutum 5/6e part van een sate (Tresoar, Hof van Friesland, decretale verkopingen, inv.nr. 16798, 1539/1556). In zijn testament van 1577 worden naast veel van de hierboven genoemde goederen verder nog vermeld de sate Ritzma in Wirdum (vergelijk ook: Tresoar, Tjaardahuis, inv.nr. 277), *Loinge* (het goed naast Nieuw-Bonninga in Loënga) en een sate in *Oltlandt* (niet gelocaliseerd).

143 Hoyneck, *Analecta*, I/1, pp. 197-216.

144 Zie voor het wapen Montzima: 'Genealogia', p. 155; voor Hoytema: *It Beaken* (1969), pp. 156, 159.

de cognatische verwantschap met Viglius van Aytta zijn verre familieleden soms voor de voeten geworpen: zo Jarich van Tjepma, rentmeester van de Vroonlanden bij Alkmaar, door leden van een roversbende die in 1568 het Noord-Hollandse platteland onveilig maakten en die hem vreesden als 'neef' van Viglius.¹⁴⁵ Van de rijke eigenerfde Hette Lolckes Rheen te Wirdum 'van de linie of graad van doctor Viglius' werd gezegd dat hij zich te goed voelde om 'op de stoep buitenshuis te zitten eten en drinken, want hij en anderen willen meer mans wezen dan de gemene man'.¹⁴⁶ Na de Opstand zou Viglius' internationale netwerk verdwijnen. Evenals in vorige generaties was gebeurd, zou ook het goederenbezit dat Viglius had verworven - tenminste voor zover het buiten Swichum lag - door de verdeling over verschillende staken op termijn geleidelijk weer versnipperd raken.¹⁴⁷

In tegenstelling tot het verervingspatroon in vorige generaties Aytta en aansluitend bij zijn keus voor Swichum als hoofdzetel, gaf Viglius in zijn testament Bukamastate als *domus principalis* een bijzonder statuut. Het vruchtgebruik van de Swichumer goederen ging naar verschillende erfgenamen, de eigendom van alle Swichumer goederen zou echter aan het tweejarige knaapje Viglius Hectoris, Viglius' oudoomzegger en op dat moment de enige potentiële patrilineaire stamhouder van de Aytta's, komen. En, zo bepaalde hij, ook in de toekomst zouden 'alle Swichumer goederen verenigd en in onze familie Aytta moeten blijven'. Het huis te Swichum zou tegelijk tevens de functie van een virtuele residentie voor alle Aytta's vervullen omdat de broers, wanneer ze maar wilden komen, daar op eervolle wijze ontvangen zouden moeten worden.¹⁴⁸

Een vergelijkbare regeling maakte hij voor het Myntzemahuis in Leeuwarden. Het kwam aan de mannelijke erfgenamen Aytta. Hij belastte het fidei-commissair met de bepaling dat het daarna aan de oudste agna-

- .....
- 145 N.J.M. Dresch, 'De rooftocht van Dirk Maertensz van Schagen en zijn bende in 1568 in Noord-Holland', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (1925), p. 331.
- 146 (...) te weten Hette Lolcka toe Wirdum van de linie ofte graet van doctor Viglius ende meer andere, d'welcke op die stoep thuytens huys niet wilden sitten eeten ende drincken, dan daer se koemen, soe willen se ruseren ende meer mans weesen dan die gemeene man; als men seght: waer sulcke forse groete mannen rijden, dair stuyft de molde (het stof): Tresoar, T3 (Staten voor 1580) inv.nr. 852 (met dank aan Onno Hellinga).
- 147 Illustratief is dat de stamgoederen Aytta en Helvardera in Roordahuizum in 1698 buiten de familie waren geraakt, terwijl alle Swichumer goederen mede ten gevolge van Viglius' fidei-commissaire bepalingen in 1698 en 1728 nog aan Aytta-nazaten en -verwanten behoorden.
- 148 Een vergelijkbare herbergplicht werd in 1550 op het fidei-commis van Doniaterp te Spannum gelegd. Noomen, 'Consolidatie', p. 150.

tische, dus patrilineaire mannelijke afstammeling van de familie Aytta (*maior natu ex filiis masculis de familia Aytta*) moest komen, en bij gebrek daaraan aan de oudste zoon uit de *familia cognatorum meorum*, dus via vrouwelijke lijnen. In moeilijke en gevaarlijke tijden zouden de in Swichum, op Aytta te Roordahuizum, op Hemriksend en in Wirdum wonende familieleden op dit huis binnen de stad hun toevlucht mogen vinden.

In nog een ander opzicht kreeg het huis te Swichum een bijzondere status. Aan de eigendom van het huis werd het patronaatsrecht verbonden van de verschillende stichtingen van Viglius. Hierboven kwam al ter sprake de collatie van de zes voor Friezen bestemde beurzen in het Collegium Viglianum in Leuven. Een andere stichting was de Aytta-prebende in de kerk van Swichum. Een gedeelte van Viglius' landerijen rond het dorp bestemde hij voor dit fonds; nog in 1700 werd dit fonds beheerd door erfgenamen van de Aytta's.¹⁴⁹ Een derde en vierde stichting van Viglius waren het Aytta-Godshuis, een gasthuis voor zeven oude mensen, en de school met een schoolmeester en met zes 'klerken', oudere leerlingen die in het kerkkoor zouden zingen en de andere kinderen die ter schole zouden komen tot *een exempel moeghen wesen*.¹⁵⁰ De school bestond dus behalve uit een lagere school uit een "bovenschool", die een brug vormde naar een eventuele universitaire vorming. Bijzonder is de beurs van 12 goudguldens die elk van de zes 'klerken' per jaar zou ontvangen.¹⁵¹ Zowel de oude mensen als de schoolmeester met zijn klerken werden verplicht bij de eredienst en bij Viglius' jaargetijde aanwezig te zijn, de laatsten *in haer choircleederen*. De collatie (*ghifte*) van de plaatsen voor oude mensen en de benoeming van de schoolmeester en klerken werden ook in dit geval verbonden aan *'t huys tot Zuichem*. De bekostiging van gasthuis, school en jaargetijde werd gedekt door een deel van de renten die Viglius op Het Bildt had; terwijl ook de pastoor en de kerk van

---

149 Tresoar, Tjaarda-state, inv.nr. 262; *Prekadastrale atlas*, dl. 15, p. 37: FC21-23.

150 Waterbolck, *Vigliana*, pp. 48-54; Hoynck, *Analecta*, I/1, pp. 338-348. Zie voor lagere en "bovenscholen": R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen* (Utrecht 1954), pp. 82-118; voor beurzen: ibidem, pp. 171-174; voor hulp van oudere leerlingen: ibidem, pp. 136-138; voor Friesland: A. Hallema, 'Kerk en school te Franeker in de 16de eeuw. Bestemming der Franeker kerkelijke goederen ten behoeve van het onderwijs aldaar in de periode 1540-1560. Een regeling der schoolgeldkwestie vier eeuwen geleden', *Paedagogische studiën*, 33 (1953), pp. 233-253.

151 De brugfunctie van de Swichumer bovenschool blijkt ook uit de sollicitatie naar een plaats in het Collegium Viglianum in Leuven in augustus 1576 door Jetze Pietersz, vicaris te Wirdum (Roemeling, 'Geestelijkheid', p. 119), voor zijn zoon die een *praebendam in schola Zuichemensis* genoot (Waterbolck, *Vigliana*, p. 121). In de statuten van het Godshuis uit 1576 (ibidem, p. 51) regelde Viglius de inkomsten en plichten van de zes klerken.

Swichum zich met de stichtingen engageerden. Het gasthuis voor oude mensen zou als een door de erfgenamen Aytta bestuurd stichting tot in het einde van de negentiende eeuw blijven bestaan. Zoals het familiewapen van de Aytta's op vele met Viglius en de Aytta's verbonden plaatsen (de dorpskerk van Swichum, de Sint Baafs-abdij in Gent, het Collegium Viglianum in Leuven, het Myntzemahuis in Leeuwarden en Montzimate in Blija) was terug te vinden, zo ook op een gevelsteen in het gasthuis. Van de school wordt na de omwenteling van 1580 geen relatie meer vermeld met de Aytta's en de Aytta-fundaties; in de 17de eeuw werd de schoolmeester door de kerkvoogdij betaald.¹⁵² De uitzonderlijke bemaning met een schoolmeester en zes scholieren-koorzangers, elk met een eigen inkomen, verdween uiteraard eveneens met de Hervorming.

De conclusie na het voorgaande kan zijn dat Viglius naast alle aandacht die hij gaf aan zijn neven Aytta en zijn wijdere maagschap tevens in Swichum een stamhuis inrichtte, dat (liefst) patrilineair verervend de eeuwen zou moeten trotseren. Dit huis maakte hij door zijn regelingen en stichtingen tot het middelpunt van een ingewikkeld netwerk van grootgrondbezit, familietrots, vroomheid, liefdadigheid en studiezin. Ondanks de splitsing van de familie in meerdere takken en het uiteenvallen van het grondbezit bij verervingen zou de hele familie daardoor met dit huis verbonden moeten blijven.¹⁵³

Een eigenerfde cultuur?

Terugkijkend op al die generaties Aytta kan een antwoord worden gegeven op de vraag die in de inleiding werd gesteld over de herkomst van de familie. Suffridus Petrus blijkt ongelijk te hebben omdat de Aytta's niet, zoals hij meende, van heel oude en aanzienlijke adel waren die aan lagerwal waren geraakt. Ook de Ommelander kroniekschrijver had ongelijk: ze waren evenmin alleen maar stijgers op de maatschappelijke ladder ten gevolge van de carrière van Viglius.

De positie van de middeleeuwse Aytta's was een andere. Vanaf het midden van de veertiende eeuw behoorden zij tot de top van de eigenerfden. Dit milieu van grote eigenerfden wordt in de Friese landen sinds de zestiende eeuw ook expliciet in de bronnen als aparte groep aangeduid. In de Ommelanden noemde de kroniekschrijver Abel Eppens hen *naemafftigen ende erbare mannen*.¹⁵⁴ Op het eerste gezicht lijkt deze groep uit stijgers te be-

152 H. Sannes, 'Skoalmasters yn Fryslân, 1600-1950: Ljouwerteradiel', bewerkt door P.L.G. van der Meer (Leeuwarden 2008) pp. 25-26, www.fryske-akademy.nl.

153 Vergelijk voor de functie van fidei-commissair belaste huizen als centrum van een netwerk: Noomen, 'Consolidatie', pp. 147-151, 159-162.

154 Abel Eppens, *Kroniek*, I, pp. 109-111.

staan, die uiteindelijk deels in de Ommelander adel werden opgenomen. Redmer Alma wees er echter op dat hun positie in sommige gevallen teruggaat op “genealogisch kapitaal”, afkomstig uit een groep families die al sinds de veertiende eeuw direct onder de hoofdelingen continu aan de rechtsomgang had deelgenomen.¹⁵⁵ In de zeventiende eeuw onderscheidde Ulrich Huber in Friesland een dergelijke groep van *voornaeme eigenerfden* uit *oude ende ryke geslachten, insonderheit waervan veele in de regeeringe ende treffelyke ampten zyn geweest* van de *gemeine eigenerfden*; hij was er trots op dat hij zichzelf *over syne afkomste niet behoefde te schamen, als synde van moeders zyde van oude Vriesche eygen erfden Jensma en Rheen*.¹⁵⁶

De positie van deze groep tussen “gewone” eigenerfden en hoofdelingen bleek ook uit de achtereenvolgende huwelijken in de stamreeks van de Aytta’s en de verwantschappen die daardoor ontstonden. Enerzijds gaat het daarbij om families van “kleine hoofdelingen”, waardoor er indirect ook met de “grote hoofdelingen” verwantschap was. Anderzijds was er connubium en verwantschap met vergelijkbare voorname eigenerfde families, met bastaardtakken van hoofdelingenfamilies, met kloostermeiers en soms ook met “gewone” eigenerfden en pachters. Deze categorieën sloten elkaar overigens niet uit, maar overlaptten elkaar soms. Als we uit de kwartierstaat een andere stamreeks dan die van de Aytta’s bekijken, tekenen zich vergelijkbare patronen af. Zo vallen omgekeerd bij de adellijke families Hania en Reynarda verschillende huwelijken met eigenerfden op; het complementaire tegendeel dus van de adellijke huwelijken van de Aytta’s.

Als groep bestond dit milieu van voorname eigenerfden dus al lang en continu, in het geval van de Aytta’s aanwijsbaar sinds het midden van de veertiende eeuw. De genealogie van de Aytta’s illustreert fraai dat ook verschillende afzonderlijke families in deze “tussenlaag” tussen adel en boeren niet alleen in termen van maatschappelijk klimmen en dalen moeten worden beschreven, zoals in onderzoek naar sociale stratificatie vaak gebeurt¹⁵⁷ en zoals ook de beide aan het begin van dit artikel geciteerde zestiende-eeuwse auteurs deden. Bij veel adellijke geslachten, of

---

155 R.H. Alma, ‘De adeldom van de Mensema’s’, in: *Mensen van adel: beelden, manifestaties, representaties* (Hilversum 2007), pp. 55-74.

156 Ulrich Huber, *Heedendaegse rechtsgeleertheyt, soo elders als in Frieslandt gebruikelijk* (Leeuwarden 1686) I, p. 24; T.J. Veen, *Recht en nut. Studiën over en naar aanleiding van Ulrik Huber (1636-1694)* (Zwolle 1976), p. 2. Via de families Jensma, Rheen, Roorda van Grouw en Hetteema was Huber zelf verwant met de Aytta’s: ‘Genealogia’, p. 145 iuncto pp. 152-153.

157 Zo bijv. in de meeste opstellen in K. Andermann en P. Johanek (red.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Stuttgart 2001).

takken daarvan, kan in de vijftiende en zestiende eeuw inderdaad een maatschappelijke neergang worden aangewezen,¹⁵⁸ terwijl andere families in de zestiende eeuw juist uit de eigenerfde stand tot onomstreden adel wisten op te klimmen.¹⁵⁹ Andere families daarentegen, zoals Rheen in Lutkewierum, Rispens in Oosterend, Aytta en - op een bescheidener niveau - Algra in Tietjerk bleven als familie eeuwenlang continu tot de “laag” van aanzienlijke eigenerfden behoren.¹⁶⁰

Naast de algemene kenmerken van deze groep, zoals het trouwen onderling en met zowel boeren als edelen, kunnen van de Aytta's in het bijzonder nog enige extra eigenaardigheden worden genoemd, die weliswaar niet uniek waren, maar door hun nadrukkelijkheid toch opvallen. Ten eerste het voor de familienaam hardnekkig vasthouden aan de naam van het stamgoed Aytta in Roordahuizum, ook in takken die inmiddels daar niet meer woonden.¹⁶¹ Ten tweede en aansluitend bij het vorige kenmerk, het gemak waarmee in de stamreeks van Viglius van generatie op generatie een nieuwe woonplaats werd gekozen. De *longue durée* van de naam ging derhalve samen met een dynamisch grijpen van nieuwe kansen. Steeds werd het in eigen beheer uitgebate bedrijf verlegd naar een grotere boerderij; dat lukte door het trouwen met erfdochteren (Hemriksend en Bukama) en de mogelijkheid kloostergoed te pachten (Barrahuis en Schierhuis). Een derde eigenaardigheid van de Aytta's is het ruime gebruik dat ze maakten van kansen die de kerkelijke organisatie, een universitaire scholing en een ambtelijke carrière in de nieuwe bureaucratie hen bood.

Ten aanzien van deze grote eigenerfden, een “tussengroep” tussen adel en boeren zoals ik hen noemde, rijst onvermijdelijk de vraag of deze groep zich ook door een eigen groepsidentiteit onderscheidde. Interessant daarbij is op welke punten ze verschilde van, of juist overeenkwam met, de adel en of die identiteit door nabootsing of juist door antithese van de adellijke groepsidentiteit was afgeleid.

158 Voorbeelden zijn Wigara van Terzool, Andringa van Akkrum, Reynarda en Beyma van Arum.

159 Het meest spectaculaire voorbeeld zijn de Van Sytzama's. Noomen, *Stinzen*, pp. 221-222.

160 De eigenerfden van een hele landstreek worden beschreven door H. Feenstra en H.H. Oudman, *Een vergeten plattelandselite. Eigenerfden in het Groninger Westerkwartier van de vijftiende eeuw tot de zeventiende eeuw* (Leeuwarden 2004) [Uitj. Fryske Akademy, 948].

161 De enige uitzondering vormt de tak Blinxtera. 'Genealogia', pp. 185-186.

In de *Genealogia*, in Viglius' autobiografie en in andere bronnen zijn geen pogingen te zien de Aytta's in patrilineaire lijn een adellijke afstamming toe te dichten en daarmee een eigenerfde identiteit te verloochemen. Wel wordt de verre verwantschap langs vrouwelijke lijn met verschillende hoofdelingengeslachten nu en dan uitdrukkelijk vermeld. Fictie over deze adellijke families blijft, zoals gezegd, daarbij beperkt. De enige fantasie die enigzins in de richting van een adelspretentie gaat, is de op de fictieve dotatie van de kerk van Swichum gebaseerde aanspraak dat de Aytta's vanouds tot de *primarii* van het dorp zouden hebben behoord. Pas door het opkopen van bijna het gehele dorpsgebied van Swichum, de instelling van het fidei-commis, de stichting van prebende, school, gasthuis en collegium en de adelsbrief werden zij definitief 'Aytta van Swichum'.

Rond de Aytta's en hun verwanten treffen we in de *Genealogia* en andere bronnen uit Viglius' omgeving verschillende statussymbolen aan. Zo worden de ouderdom, de ligging en de vererving van erfgoed van voorouders en verwanten herhaaldelijk uitdrukkelijk beschreven: bijvoorbeeld van de goederen Aytta, Helvardera, Hemriksend, Bukama, het Bonninga-goed te Loënga, Montzima, Reynarda en Idsinga. Ook de symbolische markering van dit erfgoed door middel van de bouw van een fraai huis, een gracht rond het huis en het recht op het houden van zwanen vinden we genoemd. Deze cultivering van het erfgoed (het *ethel* van de Oudfriese rechtsbronnen) was echter geen exclusief adellijk kenmerk, maar behoorde tot de gemeenschappelijke identiteit van adel én eigenerfden. Het eigen-geërfde grondbezit vormde immers de trots en de juridische basis van de "vrije Fries". Andere statussymbolen, zoals het bezit van zilver¹⁶² en met wapens en inscripties versierde drinkhoorns, waren evenmin exclusief aan de adel voorbehouden. Versterkte stinzen waren in de vijftiende eeuw meestal in handen van de adel; het bezit van een stins, zoals van de Aytta's te Hemriksend en te Swichum, kan echter niet als adels criterium worden gezien.

---

162 Al in 1416 is sprake van sieraden *na der Vresscher maniren, als van silveren gordelen, grote silvere knope, haken, spannen, al van silver*: W. Scheepsma, "Trije froulju út Fryslân yn it ferneamde kleaster Diepenveen", *De Vrije Fries*, 75 (1995), p. 24. In het huwelijkscontract uit 1532 van Louwe Havyks toe Enselens bij Loppersum en Etken Waelkes Elama uit Uithuizen wordt zilver als specifiek eigenerfd statussymbool gezien: *sulverwerck gelick ener egen arffachtigen Vresen dochter toebehoert*: Groninger Archieven, familiearchief (De Marees) van Swinderen, inv.nr. 9. Zilver in Viglius' inboedel: Hoyneck, *Analecta*, I/1, pp. 235-239.

Vóór het politieke optreden van Viglius bekleedde geen enkele Aytta het grietmansambt; wel waren ze op vele manieren verwant met hoofdelingen en ook eigenerfden die het tot grietman brachten. Voor het vervullen van dergelijke eervolle functies in de landgemeente gold trouwens eveneens dat het niet specifiek adellijk was. Hoewel de hoofdelingen de landgemeenten en het grietmanschap domineerden, waren in de vijftiende eeuw ook sommige eigenerfden - zij het relatief in beperkte mate - op grond van het bezit van gekwalificeerde goederen tot het grietmanschap gerechtigd.

Op grietnij- en op kerspelniveau beschouwden adellijke en eigenerfde grietnijrechters dan wel kerkvoogden zich gezamenlijk als corporaties. Ze brachten dit tot uiting door het samen drinken uit zilveren drinkhoorns. De verre Aytta-verwant Sackle Gerbensz Rengnarda (uit een eigenerfde zijtak van de hoofdelingenfamilie Reynarda) liet zo vanwege zijn grietmanschap in 1567 een drinkhoorn met zijn wapen en een inscriptie vervaardigen. De inscriptie noemde het een *hanshorn*, met andere woorden 'de hoorn van een corporatie (*hanse*)'. Ook de kerkvoogdij van Noordahuizum liet in 1561 een zilveren drinkhoorn vervaardigen, waarop de wapens van adellijke en eigenerfde kerkvoogden prijken; zowel de betreffende edelman Abbe Bootsma (op Klein Twixel), als de eigenerfden Jorrit (Wiarda op) Tiercksma en Siurdt Tiepma worden in de *Genealogia* als verre Aytta-verwanten genoemd.¹⁶³

Op nog een andere wijze vormden Friese edelen en eigenerfden ook op landelijk niveau tezamen een - enigzins theoretische - corporatie. Op grond van het Karelsprivilege waren beide standen dragers van de Friese vrijheid. Op grond van dat privilege voerden zij het teken van de keizer, waarom ze in de late middeleeuwen hun wapen deelden met de halve rijksadelaar.¹⁶⁴ De families Sickinga, Haerda, Jelgersma, Albada, Rheen, Camstra, Albada, Hania, Burmania en Reynarda, alle als verwant van de Aytta's ook in de *Genealogia* voorkomend, voerden deze "Friese halve adelaar".¹⁶⁵

Veel van de statussymbolen die we in de wijde verwantschapskring van de Aytta's aantreffen waren aldus gemeenschappelijk tussen adel en eigenerfden. Pas door Viglius' bemoeienissen zouden van de adellijke cultuur en representatie afgeleide elementen onderdeel worden van de Aytta-identiteit: de adelsbrief van de koning en ook het patrilineaire

163 'Genealogia', pp. 177-178, 165; Noomen, 'Consolidatie', 149; idem, 'Friese identiteit', 157-159 en de daar geciteerde literatuur.

164 Noomen, *Stinzen*, pp. 99-100.

165 J. Visser e.a., 'Conscriptio Exulum', *It Beaken* (1969), pp. 156-190 (Conscriptio); *GJB* (1997) p. 174 (Albada); *ibidem* (1989) p. 74 (Reynarda).

fidei-commis in combinatie met verschillende rechten en plichten kunnen zo worden gezien. Fidei-commissair belaste goederen kwamen in de vijftiende en in de eerste helft van de zestiende eeuw in Friesland namelijk bij uitstek onder de adel voor; pas later gingen ook eigenerfden van deze juridische constructie gebruik maken.¹⁶⁶

Waren er ook typisch eigenerfde symbolen die niet door de adel gedeeld werden? Daarop is voor 1500 moeilijk zicht te krijgen. Aanwijzingen zijn schaars. In het algemeen komen de eigenerfden vóór 1500 in politiek, militair en cultureel opzicht in de bronnen alleen voor in de schaduw van de hoofdelingen. In de kronieken worden ze meestal alleen als groep aangeduid als 'de huislieden van ... (dorp)'. Interessant is dat in geschriften afkomstig uit de omgeving van Viglius zulke vijftiende-eeuwse 'huislieden' met terugwerkende kracht soms plotseling toch een individueel gezicht krijgen. De kroniek van Worp van Thabor verhaalt dat de Vetkoperse Leeuwarders op Sint-Barnabas 1498 de Schieringer hoofdeling Aucke Kempez Unya bij Wirdumermolen (het huidige Wytgaard) versloegen; *ende daer zyn tuaeleff rycke stemmige huysluiden doot geslaegen, van Wirdum ende andere dorpen*. Viglius' leerling en biograaf Adrianus Gaudanus geeft vier van deze huislieden in zijn levensbeschrijving van Viglius een naam en toenaam: hij weet te vermelden dat het slagveld lag tussen Barrahuis en Schierhuis, dus de beide later door Viglius' vader uitgebate kloostergoederen, en dat tot de gesneuvelden 'meer dapper dan verstandig' Viglius' aangetrouwde ooms Doytse Wiarda en Saecke Sipkes Reynarda, en Feyke Hetteema, een aangetrouwde achterneef, behoorden.¹⁶⁷ Terwijl in de uit het klooster Thabor afkomstige kroniek alleen de hoofdeling Aucke Unya als handelend persoon wordt genoemd, valt in deze tekst uit Aytta-milieu het licht dus ook op vier stoutmoedige eigenerfden! Pas in de strijd om de vestiging van een centraal gezag in Friesland en na de vestiging van dat gezag kregen eigenerfden, geestelijken en geleerden zoals Viglius en zijn oom Bernard Bucho de kans om als diplomaat en ambtenaar zelfstandig een rol te spelen. Hun keuze voor de landsheerlijkheid lag dus voor de hand. Ook in de Genealogia Aytana en Viglius' autobiografie lijkt de blik op de geschiedenis daardoor te zijn gekleurd. Zo wordt herhaaldelijk gesproken over de rampzalige gevolgen van de Schieringer en Vetkoper twisten. Interessant daarbij is dat Viglius de gracht en de stins die zijn overgrootvader op Hemriksend aanlegde, alleen als defensief tegen de vetes van de partijen duidde. Als

---

166 Noomen, 'Consolidatie', pp. 67-87.

167 Hoyncck, *Analecta*, I/1, p. 59; vergelijk: 'Genealogia', p. 178.

we bedenken dat de dochter des huizes tot tweemaal toe trouwde met wrede vechtersbazen in de partijtwesten¹⁶⁸, kunnen bij dat louter defensieve wel wat vraagtekens worden gezet. Anderzijds is er een aanwijzing dat er in de familie naast trots op verwantschap met hoofdelingen ook een ongemakkelijk gevoel bestond over het door hen uitgeoefende geweld. Mr. Bucho Aytta waarschuwde namelijk in 1484 juist zijn adellijke oomzegggers Wibe Jelckema van Meskewier en Hessel Kempes Jongema op Albada te Goënga, beiden eveneens beruchte veteleiders, geen geweld te gebruiken tegen de uitvoering van zijn testamentaire beschikkingen.¹⁶⁹ Viglius' afkeer van het door de adel uitgeoefende geweld, dat ook later veel voorkwam in boeren-¹⁷⁰ en regentenkringen, lijkt zo ook al bij zijn oudoom aanwezig te zijn geweest. Bij alle gemeenschappelijke statussymbolen en vormentaal van edelen/hoofdelingen en eigenerfden in het middeleeuwse Friesland kan aldus naast het minder grote belang van de patrilineaire lijn en het ontbreken van fidei-commissen ook de afkeer van de voor hoofdelingen zo typerende aanwending van geweld een specifiek kenmerk geweest zijn van de eigenerfden, althans van een deel van hen.

Het onderzoek naar de relatie tussen “adel” en “niet-adel” heeft de laatste decennia een grote vlucht genomen. Hoewel het, sociaal gezien, om een glijdende schaal ging, was er juridisch gezien - ook in Friesland - een duidelijk onderscheid tussen de standen. Om de glijdende schaal, overeenkomsten en verschillen tussen “niet-adel” en “adel” nader te verkennen, heeft men naast de juridische criteria ook andere kenmerken van deze standen bestudeerd:¹⁷¹ mentaliteit, afstammingsbewustzijn, gedrag, kleding, levenswijze, aanspreekvormen en titels, heraldiek, lidmaatschap van corporaties en andere verenigingen, jacht en het hantieren van wapens, bezit van bepaalde goederen, woning, bepaalde ambten, omgang met en erkenning door anderen, connubium. Duidelijk werd dat geen van deze kenmerken alleen een adels criterium opleverde; ook een adelsbrief was geen garantie voor adeldom. Zo'n privilege kon hoog-

168 Jarich Wybes Jelckema van Meskewier bij Akkrum en Renik Doitses Albada van Flansum bij Rauwerd.

169 *FT*, nr. 47: *contra hanc dispositionem violentiam facere*. Wibe was zoon van Jarich Wybes, Hessel schoonzoon van Renik Doitses (zie vorige noot).

170 Vergelijk ook: C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1557-1702)* (Utrecht 2010), 239-247.

171 M. Mersiowsky, 'Niederadel, Grossbauern und Patriziat. Soziale Dynamik im spätmittelalterlichen Westfalen', in: K. Andermann en P. Johanek, *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Stuttgart 2001), pp. 279-284.

stens een reeks andere kenmerken ondersteunen. Soms bleef connubium met de “oude adel” lange tijd of zelfs geheel uit.¹⁷²

De familie Aytta is hiervan een fraai voorbeeld. Eeuwenlang waren ze voornamelijk eigenerfden. Adelspretentie ontbrak lange tijd. In 1537 werd de adelsbrief verworven. Het familiewapen met een mooi eigenerfd symbool - de korenschoof - werd daarin niet nieuw verleend: ook Bernard Bucho voerde het al. Viglius schiep door de stichting van het fidei-commis te Swichum en allerlei daaraan verbonden fundaties een echt adelshuis. In de zeventiende eeuw voerden de Aytta's ook de titel 'jonker'. Tot connubium met de oude Friese adel kwam het echter niet of nauwelijks: de partners bleven overwegend afkomstig uit voornamelijk eigenerfde, patricische en ambtenaren-families. Deze conclusie krijgt vooral haar scherpte door het contrast met andere geslachten. De Van Sytzama's bijvoorbeeld waren in de vijftiende eeuw eveneens eigenerfden, minder aanzienlijk dan de Aytta's. In de zestiende eeuw wisten zij door hun politieke en religieuze keuzes en door een omvangrijke genealogische fictie¹⁷³ in korte tijd wél in alle opzichten in de Friese adel te worden opgenomen.

Terugblik

Vanaf ca. 800 tot in de Nieuwe Tijd waren edelen en vrijen in Friesland juridisch de twee hoogste standen. Beide kenmerkten zich door hun vrij-eigen erfgoed. In de oude kleigebieden bestond in de vroege middeleeuwen slechts een deel van de grond uit domaniaal grootgrondbezit; in de late middeleeuwen was een substantieel deel van de grond allodiaal eigendom van de grondgebruikers. Omdat bovendien voor veel boerderijen op of bij de terpen continuïteit sinds de vroege middeleeuwen aanmerkelijk is, is het - bij alle dynamiek die er ongetwijfeld ook geweest is - plausibel dat althans een deel van de laat-middeleeuwse eigenerfden op de vrijen van de Karolingische tijd teruggaat.

Ten gevolge van het Oudfries erfrecht, waarin zonen (gelijkelijk) en dochters (half) meedeelden, vertoonde het eigenerfde grondbezit en daarmee de positie van de (patrilineaire) familie grote dynamiek. Sommige aanzienlijke eigenerfden cultiveerden bij al die veranderingen echter tegelijk symbolen die de continuïteit van het geslacht moesten aangeven. De strategie waarmee dynamiek en continuïteit werden gecombineerd varieerde per familie, afhankelijk van het economische en genealogische “kapitaal” dat men erfde en inzette. Bij de adel stimuleer-

---

172 K.H. Spiess, 'Aufstieg in den Adel und Kriterien der Adelszugehörigkeit im Spätmittelalter', *ibidem*, pp. 1-26.

173 Zie ook: P.N. Noomen, 'Buwaldaburen te Tjerkwerd', *GJB* (1989) pp. 33, 35.

de vanouds het bezit van een steenhuis (stins) het familiebewustzijn en verschenen in de vijftiende eeuw fideï-commissen, waardoor het stamhuis in de familie kon blijven. Bij de eigenerfden was het bezit van stinzen zeldzaam en ontbraken fideï-commissen aanvankelijk, maar konden andere symbolen de oudheid van een familie verbeelden. Sommige families zochten die oudheid in een - soms fictieve - adellijke afstamming; opvallend bij de familie Aytta was het hardnekkig vasthouden aan de familienaam, ook al bewoonde men het naamgevend stamgoed in Roordahuizum reeds lang niet meer.

Een deel van de eigenerfde familie kan ten opzichte van de adel in termen van dalen of klimmen worden beschreven. In het milieu van de Aytta's bijvoorbeeld waren de Reynarda's van Friens een eigenerfde zijtak en de Wiarda's van Warga een bastaardtak van een hoofddelingengeslacht. Omgekeerd wisten de eigenerfde Van Sytzama's binnen een eeuw tot adel op te klimmen. Tenslotte waren er eigenerfden die blijkbaar tevreden waren met hun eigenerfde identiteit, zonder zich te spiegelen aan of af te zetten tegen de hoofdelingen.¹⁷⁴ Zo zie ik - totdat Viglius daarin verandering bracht - de Aytta's. Zij waren trots op hun erfgoed, op hun aandeel in het bestuur van de parochie en soms de grietenij en - samen met de adel - op hun Friese vrijheid.

174 Wat dat betreft zijn er parallellen te trekken met de Butjadinger boeren die in 1418 pretendeerden dat zij even vrij waren als de hoofdelingen (Schmidt, 'Hauptlingsmacht', p. 302), met het stadspatriciaat in de Nieuwe Tijd dat zich vaak niet minder achtte dan de adel (L. Kooijmans, 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de 17de en 18de eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987), pp. 100-103) en met de Groninger 'dikke' boeren van de 18de en 19de eeuw, die zichzelf genoeg waren (IJ. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002), paragrafen over 'identiteit').

